

Neprekidno tražanje za smislom

*žene i izgradnja mira
u Bosni i Hercegovini
i Srbiji*

ZLATIBORKA POPOV-MOMČINOVIĆ
I ADRIANA ZAHARIJEVIĆ

S A D R Ź A J

- 7 Aktivističko nasleđe žena
regiona Zapadnog Balkana
- 11 Svakodnevno prelaziti granice
- 17 Neprekidno traganje za smislom Žene i
izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji
- 19 *Prolog*
- 23 BOSNA I HERCEGOVINA
- 25 *Srebrenica 2021 - Medijska vinjeta iz BiH*
- 33 *Mirovnjakinjom se ne rađa već se postaje.
Presek o miru i izgradnji mira -
ženska perspektiva*
- 47 *Feministkinje iz Bosne i Hercegovine govore...*
- 101 SRBIJA
- 105 *Medijska vinjeta iz Srbije*
- 109 *Izgradnja mira*
- 113 *Žene u Srbiji i izgradnja mira*
- 115 *Šta je mir?*
- 120 *Mir kao generacijsko pitanje*
- 123 *„Princip je da se prelaze granice“*
- 127 *Ženski pristup izgradnji mira*
- 131 *Uloga žena u izgradnji mira između
Srbije i Bosne i Hercegovine*
- 134 *Institucija i/ili aktivizam*
- 137 *Da li je moglo biti drugačije?*
- 141 *Pandemijski mir*
- 147 *Literatura*
- 155 *Recenzije knjige*
- 169 *Biografije autorki*
- 177 *Biografije sagovornica*

**Neprekidno traganje za smislom
Žene i izgradnja mira
u Bosni i Hercegovini
i Srbiji**

Zlatiborka Popov Momčinović
i Adriana Zaharijević

*Fondacija
Jelena Šantić*

*Projekat se sprovodi uz podršku Američke
međunarodne agencije za razvoj i saradnju
(USAID) i Balkanskog fonda za demokratiju (BID).*

Aktivističko nasleđe žena regiona Zapadnog Balkana

Irina Ljubić

Mirovni procesi predstavljaju izuzetnu priliku da društva pogođena ratovima okončaju nasilje, ali i da postanu polazna tačka za dublje društvene transformativne procese. U tom smislu, oni su nezamenljiv scenario za preispitivanje uzroka koji su doveli do oružanog sukoba, kao i za kreiranje budućih politika usmerenih na rešavanje pitanja kao što su isključenost, siromaštvo ili demokratizacija. U ovom polju delovanja, uloga mirovnih aktivistkinja predstavlja most koji uvezuje sukobljene strane, koji radi na pomirenju i na suživotu različitih zajednica. Nisu uvek kroz blisku istoriju bile prepoznate kao afirmativan faktor koji doprinosi pomirenju, jer im je zamerano umanjeње isticanja žrtve sopstvenog naroda. Kako je, jednom, rekla Jelena Šantić (1944-2000): „Pravo osvešćenje dolazi kada si svestan šta si uradio, a ne šta su tebi uradili. Bez uviđanja u sopstvene greške ne može biti pravog otrežnjenja.“ Sa ovom idejom je Fondacija Jelena Šantić (FJŠ) pokrenula projekat „Aktivističko nasleđe - ženske priče iza sukoba i krize Zapadnog Balkana“, sa ciljem da razotkrije uloge aktivistkinja u istoriji procesa izgradnje mira u postjugoslovenskom prostoru, kao i da njihove priče predstavi najširoj publici. Na ovaj način, FJŠ posebno želi da doprinese boljem razumevanju odnosa Srbije i Bosne i Hercegovine, njihove zajedničke istorije i uticaja građanskih pokreta na proces izgradnje mira i pomirenja iz perspektive žena. Predstavljamo vam priliku da zajedno nadogradimo znanje o ženskim iskustvima, zabeležimo neispričane ženske priče i otkrijemo ulogu žena u procesu izgradnje mira u našem regionu. Zajedno sa partnerskom organizacijom, Fondacijom Cure iz Sarajeva, kolektivom BEFEM, umetnicama, i

istraživačicama Adrianom Zaharijević i Zlatiborkom Popov Momčinović ovoga puta smo fokusirani na inspirativne priče aktivistkinja Bosne i Hercegovine i Srbije, koje će nam omogućiti međugeneracijsku razmenu znanja i nadahnuti za dalji rad u regionu. Studija koja je pred vama predstavlja pokušaj da predstavimo svedočanstva aktivistkinja, i da ostavimo trajni trag i sećanje na ženske borbe od devedesetih do danas. Istovremeno, zahvaljujući trudu Adriane Zaharijević i Zlatiborke Popov Momčinović, prvi put nam je omogućen uvid u aktivističke prakse nastale posle sukoba u Bosni i Hercegovini, kao i u Srbiji posle 2000.

Smatramo da je naša regionalna inicijativa mesto susreta predstavnika i predstavnica civilnog društva, kulture i umetnosti, akademske zajednice, medija i politike, i prilika za razmenu uvida kada je reč o mogućnostima za saradnju, veće prisustvo žena u javnom prostoru i dalju normalizaciju odnosa na teritoriji Zapadnog Balkana.

Nadamo se da ćete uživati u novim znanjima i naći načina da i vi pokrenete inicijative koje pričaju o dostignućima žena iz vaših zajednica. A mi nastavljamo da širimo priču o pozitivnom narativu mirovnog aktivizma i aktivizmu uopšte na prostoru Zapadnog Balkana.

Svakodnevno prelaziti granice

Dubravka Stojanović

„Ratovi devedesetih se nisu završili.“ Ova rečenica dominira javnim govorom u državama nastalim posle raspada Jugoslavije. Tačno je da su se menjali oblici i sredstva sukobljavanja. Ne puca se. Ali oni koji su ratove vodili i dalje su na vlasti. Tu su i njihove ideologije, njihovi ciljevi, njihove destabilizirajuće politike koje omogućavaju opstanak njihovih autoritarnih, koruptivnih vladavina. I, da parafraziram jednu od sagovornica u ovoj knjizi – rat je tu sve dok imamo strah od rata. A imamo ga. Intenzivno. Koji su uzroci takvog stanja? Kako iz njega izaći? Kako tom cilju mogu da doprinesu ženske inicijative? Knjiga Zlatiborke Popov Momčinović i Adriane Zaharijević *Neprekidno tražanje za smislom. Žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini* bavi se tim pitanjima i daje odgovore. Knjiga je nastala na osnovu intervjua žena mirovnih aktivistkinja iz Bosne i Hercegovine i Srbije da bi se promislili dometi ženskog aktivizma.

Jugoslovenski ratovi tako dugo traju jer su bili totalni ratovi, a totalni rat donosi raspad društva. To pokazuju sva iskustva počevši od 1914. godine, kada je počeo prvi totalni sukob i postavio standard savremenog ratovanja. Totalni rat znači da je upotreba svih sredstava dozvoljena. Totalni rat znači da nema razlike između fronta i pozadine, između vojnika i civila, muškaraca, žena i dece. Totalni rat znači da je sve meta. I što je meta osetljivija, to je njeno uništenje poželjnije, jer je traumatičnije za društvo. Skrnavljenje osetljivih meta najveće je poniženje neprijatelja. Tako ponižen, neprijatelj je poražen i ako pobedi. Zbog toga su u totalnom ratu idealne

mete deca, žene, kuće, stanovi, kulturni i verski objekti...

Građanski rat je poseban oblik totalnog rata. Kad kažem građanski, mislim na rat koji se vodio među građanima jedne države, uz svu pomoć i agresiju sa strane. Potrebna je velika ideološka i emotivna priprema da bi takav rat bio psihološki moguć. Potrebno je od sugrađana napraviti neprijatelje, dehumanizovati ih, učiniti ih ne samo legitimnom nego i jedinom pravom metom. Najefikasniji način da se to postigne je manipulacija kolektivnim emocijama pomoću zloupotreba prošlosti, stvaranje paranoidne slike istorije koja podstiče strah, kao najpouzdaniju podlogu i opravdanje za svaku agresiju. Kod takvih ratova motivi su ličniji, dublji, emocije složenije, zločini svirepiji. Od građanskog rata se ne može pobeći. Jer, iako odete, nosite ga u sebi. Ušao vam je u kuću, mogli ste ga dotaknuti. I nikada se ne završava.

Zbog toga postjugoslovenska društva i dalje žive u ratovima 90-ih. Jer to su bili totalni i građanski ratovi. Nije bilo fronta i pozadine, sve je bilo meta, žene posebno. Kako u knjizi piše Adriana Zaharijević, „žene su, kao istaknuta kategorija, bile daleko izložnije raznim formama materijalne i simboličke degradacije životnih uslova, poniženju, proterivanju, iseljenjima i preseljenjima, zlostavljanju, fizičkom nasilju. Ženska tela su korišćena kao oružje i oruđe rata, posebno u sistemskim ili sporadičnim silovanjima koja su tretirana kao legitiman oblik etničkog čišćenja“. I upravo zbog toga jedna od sagovornica Zlatiborke Popov Momčinović s pravom zaključuje da je jedan

od „najvećih uspjeha rata 90-ih to što je patrijarhalna kultura zavládala“. Ne možemo da izađemo iz rata, jer su nam noge vezane patrijarhalnom kulturom kao jednim od ključnih ratnih proizvoda.

Zbog svega toga se postavlja pitanje kako ratove devedesetih završiti kad nismo umeli da ih sprečimo. Šta tu mogu da učine ženske mirovne inicijative, kakva je i izvanredna knjiga koja je pred nama? Da li su takve inicijative samo perce koje golica i zasmjava moćne ratne stratege? Perce koje im služi kao dokaz sopstvene širine i demokratskičnosti? Ili je, ipak, moguće pomeriti se i izaći iz tog zaleđenog rata?

Knjiga promoviše ideju da treba krenuti od principa koji se u ovoj knjizi više puta pominje, od „Žaraninog principa“: „Princip je da se prelaze granice“. Taj princip koji je formulisala Žarana Papić još na početku ratova pretvoren je u dugo putovanje preko granica, kako piše Zlatiborka Popov Momčinović, preko granica država, rodni granica, granica rodni esencijalizama, granica udobnosti... Taj princip ključan je i za Adrianu Zaharijević, koja citira Jasminu Lukić: „U vreme kad su granice među bivšim republikama postale ratom proizvedene državne granice, princip je bio neposlušnost prema politici koja ih je stvorila. Apstrahovati te granice, apstrahovati da one razdvajaju ono što je do juče bilo spojeno, prelaziti ih stvarno ili u mislima, bio je neprekinuti čin otpora.“

I to je ključ. Žene su bile te koje su sve vreme ratova održavale komunikaciju. I zato je komunikacija, kao što se kaže u ovoj knjizi, proglašena

izdajom. I zato je ključna i za budućnost. Jer svaki primer komunikacije pokazuje da se uvek moglo drugačije, da mržnja nije genetska i endemska, da su sve granice neprihvatljive i duboko ponižavajuće, da poništavaju ljudsko dostojanstvo. Sve generacije feministkinja koje su govorile u ovoj knjizi pokazale su da je održavanje komunikacija osnovno sredstvo koje poništava zatvaranje, isključivanje, zastrašivanje i sve ono čime se nacionalizmi hrane. Povezivanje, koje ni u najtežim danima masovnih zločina i genocida nije prestalo, najbolji je način da se ojača i širi zamišljena zajednica onih žena i muškaraca koji ne prihvataju nametnute mržnje. Zamišljena zajednica onih koji će je graditi zajedno, ali i onih koji se nikada neće upoznati, koji svakodnevno grade svoj prostor normalnosti, slobode, otvorenosti i samorefleksije. I žive u tome prostoru koji im više niko ne može uzeti. Pored feministkinja koje nikada nisu ustuknule, već godinama su tu zajednički književni i filmski festivali, zajednički naučni projekti, televizijske serije i reklame... Zato odgovarajući na pitanje Žarane Papić da li će budućnosti uopšte biti, možemo posle knjige Adriane Zaharijević i Zlatiborke Popov Momčinović da kažemo - biće je dok god svakodnevno prelazimo granice.

**Neprekidno traganje
za smislom
Žene i izgradnja mira
u Bosni i Hercegovini
i Srbiji**

Zlatiborka Popov Momčinović
i Adriana Zaharijević

Ova studija nastala je na osnovu rezultata promišljanja dometa ženskog mirovnog aktivizma u Bosni i Hercegovini i Srbiji i intervjuua vođenih tokom leta 2021. sa aktivistkinjama različitih generacija. I pre no što smo počele da pišemo, znale smo da su mirovnjakinje najzaslužnije za „obraz i čast“ – reči koje ne idu često uz feminizam – obeju zemalja. Međutim, znale smo i da su iskustva rata i razaranja, pa samim tim i izgradnje mira, bitno drugačija u Bosni i Hercegovini i Srbiji i da se ona možda i ne mogu porediti. Cilj nam je stoga bio da pokušamo da objasnimo kontekst u kojem živimo i delamo i da uporedimo promišljanja onih koje od mira traže da bude daleko više od odsustva rata. Utoliko je ovaj tekst hor glasova žena koje su njime udružene i koje, kao u antičkoj tragediji, objašnjavaju ono čega nema, a moglo je i trebalo da se dogodi.

Mnogi događaji su neposredno prethodili ili usledili tokom samog pisanja, poput pravosnažne presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (poznatijeg kao Haški tribunal) u slučaju Mladić, još jedna komemoracija u Potočarima 11. jula 2021, odluka odlazećeg visokog predstavnika Valentina Incka o nametanju zakona o zabrani negiranja genocida 23. jula 2021. Po ko zna koji put su se ogolile politike negiranja, minimiziranja, banaliziranja i poravnavanja zločina i zločinaca. Želele smo da ih upotrebimo u ovom tekstu, i to ne samo kao medijsku vinjetu, već kao okvir koji će čitateljicama i čitaocima prikazati jezik kojim se govori u Bosni i Hercegovini i Srbiji kada je reč o ratu. To je, međutim, isti jezik kojim

bi danas trebalo koncipirati mir. Medijske vinjete koje otvaraju delove o Bosni i Hercegovini i Srbiji su tu i da bi pokazale koliko je taj cilj iz današnje perspektive teško dostižan - uprkos neprekinutom delovanju mirovnih aktivistkinja.

Ženski mirovni aktivizam prisutan je više od jednog veka na ovim prostorima i kontinuirano se uklapa u različite periode borbe žena protiv vlastite marginalizacije, kreativno se prožimajući sa globalnim kretanjima ženskog/ženskih pokreta različitih talasa i ujedno se sudarajući sa protivrečnostima društvenog konteksta i sistema iz ovih različitih perioda delovanja. Iako ovo nije tekst o istoriji ženskog udruživanja, niti on u prvi plan stavlja aktivnosti kojima se rat nastojao sprečiti ili zaustaviti, za nas je danas ta tradicija najsvetlija, i zbog toga smo nastojale da razmotrimo kako ona opstaje u generacijama koje su se na nju naslonile ili iz nje iznikle. Zato je bilo važno dekonstruisati ratno, ali i takozvano mirnodopsko nasilje koje je u svakom periodu ujedno i rodno zasnovano nasilje, te je reč o kontinuitetu mirovnog delovanja koji teži diskontinuitetu institucionalizacije i glorifikacije nasilja.

Sama izgradnja mira se uvek dešava kroz prostornu i vremensku dislokaciju opirući se tvrdokornim politikama koje na ovaj ili onaj način, bilo direktno bilo indirektno, proizvode svojevrsnu kulturu permanentnog nasilja koja u periodu direktnog rata i sukoba dostiže svoj vrhunac. Glavno pitanje koje smo uzele za okosnicu našeg istraživačkog poduhvata bilo je šta je mir i šta bi bila ženska perspektiva u izgradnji mira u Bosni i Hercego-

vini i Srbiji i u odnosima Bosne i Hercegovine i Srbije, perspektiva koja se bazira na onome što je Žarana Papić imenovala kao princip stalnog prelaženja granica. Kako je fokus istraživanja bio na njegovim dometima kroz generacijsku perspektivu, nisu se svi izazovi mogli obuhvatiti na adekvatan način, ali smo se potrudile da ih svakako bar dotaknemo. U kontekstu pomenutog kontinuiteta ženskog mirovnog delovanja na koje se tekući izazovi nakalemljuju i slute da će se javiti i novi, možemo se pozvati na misao sarajevskog filozofa Uge Vlasisavljevića iz knjige *Rat kao najveći kulturni događaj* da ako je narod dovoljno „mali“, a rat dovoljno „veliki“, on teži da obuhvati i angažuje čitavu kulturu (Vlasisavljević, 2007: 64, 65), pri čemu je uloga mirovnjakinja tim veća.

S obzirom na selektivnost sećanja na ovim prostorima, permanentne politike nesuočavanja sa prošlošću i dominaciju etnoratničkih narativa u javnom prostoru gde govor mržnje ne samo da nije adekvatno regulisan već ga i podstiču i provociraju određene grupe i dominantne politike, u koji se stihijski „uvlače“ i generacije mladih koje nisu direktno iskusile ratno nasilje, ženski glasovi u izgradnji mira su nažalost bili i ostali skrajnuti. Konstantna proizvodnja straha i sveopšta klima nesigurnosti na poseban način su se obrušavale i obrušavaju na žene kao Drugost, ali žene uprkos tome (ili upravo zbog toga) ne odustaju od svog mirovnog aktivizma i feminističkog angažmana. Ako su prisutne u javnoj sferi u kontekstu izgradnje mira, žene su i dalje redukovane na poziciju žrtve, ali i tada u skladu s dominantnim matricama koje proizvode i različite hijerarhije žrtava (Berry, 2017: 843).

Upravo nam je stoga cilj da ovom studijom doprinesemo drugačijoj, kreativnoj kulturi sećanja, polazeći od postulata istraživanja kao otpora (Strega, 2005) u kojem nema dihotomije između takozvanog lažno neutralnog subjekta istraživanja i onog što bi bilo njegov objekt. Naime, ovim istraživanjem potvrđujemo svoj „subjektivni“ feministički angažman koji je i akademski i aktivistički, a ujedno na nehijerarhijskim principima stvaramo zajedno prostore za tumačenje vlastitog delovanja i izmeštanje ženskog mirovnog aktivizma s margine u centar. Zbog toga su naše *sagovornice* dobile značajan prostor u ovom tekstu, kao učesnice, graditeljke, misliteljke, kao žene koje su u različitim trenucima povezivale, obavestavale, mislile i govorile drugačije. Ovo je posebno važno s obzirom na to da „tiha većina“ naših društava to drugačije mišljenje nije čula ili ne želi da čuje za njega, uprkos tome, ili upravo zato, što je i dalje ušančena u rovovske pozicije koje i danas, 26 godina nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Dejtonu, po fukoovskim principima mikrofizike moći, prodiru u naša tela i žive u njima. Ova željena reteritorijalizacija i osvajanje prostora za normalnost za žene i od strane žena (jer su i one ljudi, što im svaki rat i ratno nasilje osporava vodeći sveopštoj destrukciji i dehumanizaciji) jeste aktivan proces koji nikad i ne prestaje, a ne bi trebalo da prestane ni pisanje o njemu.

Zlatiborka Popov Momčinović
i Adriana Zaharijević
Sarajevo i Beograd, leta 2021. godine

Bosna i Hercegovina

Srebrenica 2021

– Medijska vinjeta iz BiH

Da su mediji u BiH podjeljeni po tzv. etničkim šavovima, opskurna je i bezbroj puta potvrđena činjenica koja već ima neodoljiv prizvuk banalnosti. Jedna novinarka mi je prilikom gostovanja u emisiji rekla da se ovde ljudi posvađaju po etničkim šavovima i oko vremenske prognoze u komentarima na portalima i društvenim mrežama. Šta onda reći za genocid, iako se on po jednoj strani zapravo i nije dogodio. I dok različite analize stranih i međunarodnih nevladinih organizacija koje se bave tranzicijskom pravdom ukazuju na to da se zločini i dalje ne zovu pravim imenom, odnosno u slučaju Srebrenice genocidom, vladajuća elita u Srbiji zagovara isti stav – da se događaji moraju nazivati pravim imenom, a u ovom slučaju to je zločin, eventualno i u najboljem slučaju veliki zločin. Da nije reč samo o imenu kao pukom označitelju, potvrđuje i medijsko izveštavanje koje takođe ima prizvuk već viđenog. Veliki broj sarajevskih medija je u svečanom i tužnom tonu čitav dan prenosio događaje i govore sa komemoracije. Onlajn i štampani mediji zahvaljujući svojim portalima su takođe iz sata u sat prenosili najvažnija dešavanja i obraćanja političara, predstavnika/ca udruženja, porodica i pokreta *Majke enklave Srebrenice i žepe*. Kada Hotić je ispred majki poslala važnu poruku, koju su preneli gotovo svi mediji koji su predano i čitav dan izveštavali iz Srebrenice: „Danas je Srebrenica grad mrtvih, vratite nas u život, nemojte nas žaliti, pomozite nam“.¹ Ova rečenica

1 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/7/11/u-potocari-ma-ce-bit-i-ukopani-posmrtni-ostaci-19-zrtava-genocida>. Svim internet

upravo potvrđuje funkciju žrtve u patrijarhalnom društvu. Ona služi negiranju smrti kroz vraćanje u imaginarnu zajednicu, da bi opet pala u zaborav i vratila se ciklično, s obzirom na to da vreme ne vodi ka napretku. Ovde se, kao što je rekla jedna od intervjuisanih za potrebe ove studije, dešava ničeansko večno vraćanje istog.

I sa ove komemoracije novinari/ke koji su se direktno uključivali u program su poručivali da se svi sećaju Srebrenice, ali samo na današnji dan, što je takođe sintagma koja se iznova i iznova ponavlja u medijima, iz godine u godinu. I majke i porodice ubijenih i nestalih upućuju apele, i opominju da i sami/e umiru i postavljaju pitanje ko će nakon njihove smrti pričati šta se stvarno dogodilo. Izraz „stvarno“ ne treba tumačiti samo u kontekstu negiranja genocida, već i statističkog pristupa žrtvama kojima se hrane ovdašnje etno-politike koje kroz administraciju nivelišu lična iskustva i sećanja na tzv. život pre smrti.

Da se medijsko izveštavanje iz Srbije preliva u Bosnu i Hercegovinu, odnosno kao plutajući odraz odraza preko Drine u Republiku Srpsku, takođe je obična fraza. Paralelizam nesuočavanja sa odgovornošću za srebrenički masakr je gotovo identičan. Mediji u Republici Srpskoj su opskurno izveštavali o još jednoj komemoraciji, na kojoj je bilo manje ljudi nego inače zbog mera predostrožnosti oko pandemije. Alternativna televizija koja je nekada bila nezavisna, a sada je pod kontrolom

izvorima je poslednji put pristupljeno 6. 9. 2021, a u međuvremenu su neki sadržaji koji su korišteni u analizi uklonjeni, te za njih nije naveden pristupni link.

Milorada Dodika, govori o velikom broju vernika na kolektivnoj dženazi. Suvoparno se navodi ko je bio prisutan od zvaničnika i iz kojih zemalja. Sa RTRS-a je u visokom tonu upućena zahvalnost Rusiji i njenom ambasadoru u UN, što je onemogućilo donošenje rezolucije o genocidu u Srebrenici u Savetu bezbednosti.² Bijeljinska BN televizija, koja je pod konstantnim udarom Milorada Dodika i možda jedini medijski bastion opozicije u RS, za razliku od RTRS prenosila je izjave domaćih političara, kao i gostiju iz Crne Gore (Mila Đukanovića i Dritana Abazovića) i imala duže priloge, ali se ni tu nije mogla čuti reč genocid. RTRS je emitovao dugačak intervju sa Miloradom Dodikom³ koji su preneli gotovo svi mediji, odnosno reakcije na isti.⁴ U intervjuu je Dodik osudio anatemisanje srpskog naroda kao genocidnog od strane bošnjačkih političara, kao i pokušaje nametanja zakona o negiranju genocida od strane visokog predstavnika Valentina Incka, čiji je otac, kako navodi Dodik, bio SS oficir. Opskurnost ovih izjava je utoliko veća što Incko, osim svoje poslovične zabrinutosti zbog stanja u BiH o kojoj stalno kruže šale po društvenim mrežama, nije pokazivao da ima ozbiljnu nameru da se upusti u takav poduhvat.⁵ Dodik jeste osudio Srebrenicu, ali kao tzv. „osnivački mit“ bošnjačkog naroda koji se nekada izjašnjavao kao

2 <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=437901>

3 https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=438069?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak

4 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kako-je-dodik-u-jednom-intervjuu-pokazao-sav-svoj-raskosni-primitivizam/210712101>

5 Ova vinjeta je pisana pre nego što je visoki predstavnik iskoristio bonske ovlasti i nametnuo dopune krivičnog zakona kojima se zabranjuje negiranje genocida.

srpski narod muhamedanske vere, potom kao muslimani sa malim odnosno velikim M, i na kraju kao Bošnjaci.⁶ Kao što je naveo sarajevski sociolog Esad Bajtal, a preneo *Deutsche Welle*: „Umjesto genocida, po logici te poricateljske ideologije, radi se o 'velikom zločinu', koji su počinili pojedinci. A kad ti pojedinci konačno dospiju u Haag, onda to, logikom tog istog načela, nije suđenje njima, krvnicima, izvođačima, nalogodavcima... nego, tobože - cijelom srpskom narodu. Shodno tome, nekritička i poricanjem ohrabrena javnost, slavi i transparentima 'Nož, žica, Srebrenica' prijeteci najavljuje ponavljanje upravo onoga što srpske vlasti uporno skrivaju i otvoreno negiraju“.⁷

Gotovo svi mediji iz Republike Srpske svoje priloge i tekstove oko komemoracije završavaju frazama da se skup završio mirno, bez incidenata i da se policija Republike Srpske brinula za red i mir. Naglašavanje reda i mira potvrđuje čvrstu volju celokupnog korpusa da se ne da zbuniti ni uznemiriti međunarodnim presudama, deklaracijama različitih zemalja kojima se osuđuje genocid u Srebrenici, ličnim isповestima i tabutima, imenima uklesanim u memorijalnom centru u Potočarima, i tome slično. Ovo jedinstvo je „potvrđeno“ u režimskim medijima i nakon drugostepene presude Mladiću, pri čemu su predstavnici nekih medija obilazili sela i gradove i sa raznim sagovornicima (posebno iz udruženja veterana, boračkih i sličnih organizacija) jedni drugima potvrđivali da je general heroj.

6 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/8/4/dodik-bosnjaci-su-konvertiti-i-podanicki-narod-a-ne-drzavotvorni>

7 <https://www.dw.com/hr/kg-a-osu%C4%91uju-rezolucije-o-srebrenici/a-58228839>

Iz navedenih razloga, možda je važnije ono što je prešućeno od onog što je rečeno. Niko ne pominje nekadašnju blokadu predsednika Srbije Slobodana Miloševića prema „neposlušnim“ bosanskim Srbima i tadašnjem rukovodstvu sa Pala, jer prestonica je sada u Banja Luci na Banskim dvorima. Niko se ne seća opskurnih dnevnika Mirjane Marković koja je dana kada je pala Srebrenica u svojim dnevnicima pisala o zvezdanom nebu iznad Beograda, udobno smeštena u svojoj vili *Mir* na Dedinju. Retko ko se seća pokojnog Sulejmana Tihića, nekadašnjeg člana Predsjedništva i predsednika SDA koji je kritikovao tendencije ka kultu žrtve kod bošnjačkog naroda. Na to je među retkima ukazao urednik portala *Buka* Aleksandar Trifunović, podsetivši se i reči nekadašnjeg predsednika Republike Srpske Dragana Čavića povodom objavljivanja Izvještaja Komisije za Srebrenicu: „Najprije kao čovjek i Srbin, a onda kao otac, brat i sin, a tek onda kao predsjednik Republike Srpske, moram reći da je ovih devet dana jula srebreničke tragedije crna strana istorije srpskog naroda. Učesnici ovog zločina ne mogu se opravdati nikome i ničim. Onaj koji je činio ovakav zločin i pri tome se možda pozivao na narod kome pripada, po imenu i prezimenu činio je zločin i prema vlastitome narodu“. Ubrzo nakon toga, usledila je silazna politička putanja Dragana Čavića, kako navodi Aleksandar Trifunović.⁸ Pitanje koje se ovde nameće je da li se to desilo zato što je čovek i Srbin, a onda otac, brat i sin, i šta od navedenog ne ide zajedno. Iako važne, i sa pozicije sadašnjeg trenutka možda čak i revolucionarne, ove izjave su ipak prilagođene patrijarhalnom dru-

⁸ <https://www.6yka.com/novosti/aleksandar-trifunovic-srebrenica-cet-vrt-vijeka-neisplativog-pomirenja>

štvu srodnika u kome se sumnja u nečiju čovečnost i/ili srpstvo bez navođenja srodničkih imenitelja.

U odnosu na ono što nije rečeno, mediji u Federaciji su se osvrnuli i na one koji nisu došli. Jedan od njih je predsednik Hrvatske Zoran Milanović, koji je već sutradan otišao u hodočašće u gradove sa hrvatskom većinom, što je primećeno u nekoliko medija.⁹ Iako je na reveru imao cvet Srebrenice, došao je sa misijom zaštite hrvatskog naroda od majorizacije i preglasavanja.¹⁰ Izjavio je da nije nacionalista i da su ga nekad u Sarajevu zvali „crveni Zoka“. Izjave kao što su „BiH je zadnja rupa na svirali“ naišle su na veliko neodobravanje od strane jednog dela javnosti. Po političkom neukusu je daleko premašio svoju prethodnicu Kolidu Grabar Kitarović, koja je znala izjaviti da je BiH „neemancipirana država“, ali kao, uslovno rečeno, žena sa manirima nije nikad rekla nešto poput „prvo sapun, onda parfem“.¹¹ Utišan je bio i Dragan Čović, predsednik HDZ-a BiH i Hrvatskog narodnog saveza. Njegova koalicija sa Dodikom i dogovori oko izbornog zakona kojim bi se omogućio izbor „legitimnog“ hrvatskog predstavnika u Predsjedništvu očigledno su sa stanovišta dnevne politike isplativiji od civilizacijskih vrednosti, gotovo jednako kao i Dodikov (srpsko-hrvatski) veto na blokadu druga dva člana Predsjedništva

9 <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/iako-danas-dolazi-u-bih-milanovic-se-nece-pokloniti-zrtvama-u-srebrenici/423619>

10 https://avaz.ba/vijesti/bih/665649/milanovic-nosio-cvijet-srebrenice-u-sluzbenu-posjetu-sarajevu-necu-jos-jer-komsic-nije-predstavnik-hrvata?fb_comment_id=4472371282787007_4473913712632764

11 <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/prvo-sapun-onda-parfem-ostre-reakcije-na-milanovicevu-izjavu-o-bih-611723>

u vezi sa izgradnjom Pelješkog mosta, nakon čega ga je mlađahni Stanivuković pozdravio u Narodnoj skupštini Republike Srpske: „Bok, predsjedniče! Kaj se dela?“

Predsednica Republike Srpske Željka Cvijanović nije bila toliko prisutna u medijima kada su u pitanju dešavanja u Srebrenici i oko nje; iako njene izjave ipak imaju drugačiji ton, u svojoj biti ne razlikuju se od izjava njenog partijskog šefa. Predsednica se pojavila na predstavljanju izveštaja o Srebrenici koji je uradila, kako se navodi, nezavisna, međunarodna komisija eksperata i u kojoj se ne koristi termin „genocid“. Tom prilikom predsednica je kazala kako „moramo tragati za istinom da bismo mogli graditi bolje i srećnije društvo. Vjerujem da ovaj izvještaj ima jednu takvu ambiciju i pravljen je na takav način. Namjera nije da se bilo ko uvrijeđi, niti je namjera da se bilo ko omalovaži, da se umanje patnja i bol. Namjera je da se na jedan sveobuhvatan način, baveći se sveobuhvatnim periodom rata, posmatra šta se dešavalo na cjelokupnom tom prostoru i da se posmatra na koji način su stradali i jedni i drugi“.¹² Uprkos pomirljivijem tonu, i ovde se pak može potvrditi svojevrсна medijska i politička amnezija. Naime, Radio Slobodna Evropa na svom portalu prenosi niz fotografija državnika koji su odali poštu žrtvama u Srebrenici. Slika broj 10 je praćena podnaslovom „Prilikom održavanja donatorske investicijske konferencije za Srebrenicu 2015. godine, Milorad Dodik, kao predsjednik bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska (RS),

¹² <https://ba.n1info.com/vijesti/komisija-za-srebrenicu-iz-rs-objavila-izvjestaj-bez-termına-genocid/>; <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=435045>

Željka Cvijanović, premijerka RS, i Dragan Lukač, ministar unutrašnjih poslova RS, odali su počast žrtvama genocida u Srebrenici, 16. april“.¹³

Pitanje koje se postavlja i kojim ćemo se, između ostalih, baviti u ovoj knjizi jeste pitanje tzv. ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Ono nas svakako proganja u kontekstu ovdašnjih patrijarhalnih politika u kojima žene „liderke“ potvrđuju moć ovdašnjih vođa svoje etnije, a o genocidu i zločinima najviše govore i pišu (odnosno ne govore i ne pišu) muškarci, bilo da su političari, analitičari, profesori, urednici, eksperti i slično. S onu stranu ovih dominantnih narativa i načina delovanja, feministkinje i mirovnjakinje prisutne su više od tri decenije u civilnom društvu, kao i brojne druge žene koje su stvorile svojevrsan pokret koji možemo nazvati *Mir sa ženskim licem*.¹⁴ O miru trideset godina nakon izbijanja rata kao direktnog oblika nasilja iz ženske perspektive pokušaćemo nešto napisati u ovoj studiji, na nepretenciozan način.

13 <https://www.slobodnaevropa.org/a/memorijalni-centar-potocari-drzavnici/31349187/p2.html>

14 Naziv izložbe i inicijative koju je pokrenula Fondacija Lara iz Bijeljine, i kojoj se pridružilo nekoliko ženskih organizacija civilnog društva.

Mirovnjakinjom se ne rađa već se postaje.
Presek o miru i izgradnji mira - ženska
perspektiva

Selektivnost sećanja utiče na (bes)perspektivnost budućnosti, jer ako se ne puca, ili se samo ne puca, rat se zapravo nastavlja drugim sredstvima. Tradicionalne teorije, ili bolje reći definicije mira koje su se artikulisale sa modernizacijom, pozicionirale su svoje odrednice, u odnosu na definiciju rata, kao politiku nastavljenu drugim sredstvima (von Clausevitz), te je mir u najboljem (ili najgorem) slučaju tumačen kao odsustvo rata, ili čak pauza između dva rata. Ovakva shvatanja tzv. formalne politike kao *per se* konfliktne i shvatanje konflikta kao nečega što se ciklično ponavlja, uporno je karakteristično za ove prostore, u kojima nikako da se desi taj radikalni modernizacijski skok utemeljen, između ostalog, na postulatima mirovnih studija o mogućnostima dijagnoze, prevencije i rešavanja konflikta, kako na institucionalnom nivou tako i u oblicima delovanja kroz civilno društvo.

Ženski aktivizam upravo predstavlja iskorak iz takvih fatalističkih tvrdnji koje svesno ili nesvesno i ne ispituju rodne uloge. Besmislenost se ogleda u činjenici - na šta ukazuju i različiti mirovni akteri/ke - da se rat na ovim prostorima vodio za teritorije koje sad masovno napušta mlado stanovništvo u punoj radnoj snazi, suočeno sa opštom besperspektivnošću i bezizlazom, a što ovdašnje političke elite ravnodušno posmatraju (Popov Momčinović, 2018: 123). Mlado stanovništvo pritom neguje podsvesnu nadu da neće postati deo prekarne

radne snage, ako klasna svest uopšte danas postoji budući da identitarne politike potiskuju one zasnovane na artikulaciji interesa potlačenih i marginalizovanih. I dok se sa političkih govornica i dalje šalju poruke o npr. nekakvom „srpskom svetu“ kao imaginarnoj zajednici srodnika, što vodi do grupisanja i homogenizacije onih drugih i obratno, očevidan je paralelizam između aktivnosti koje su se odigravale i dalje se dešavaju unutar civilnog društva s jedne, i javnih politika s druge strane, ali i onoga što je pravi *outcome* njihovih težnji. Kao što ističu razni angažovani akteri i akterke, političari u BiH kao da rade sve da bi upravo zaustavili procese izgradnje mira i pomirenja, ali se uprkos tome ti procesi dešavaju na nivou svakodnevnice i među običnim ljudima (Popov Momčinović, 2018: 119, 123; Zotova et al, 2021: 76, 154, 204). S druge strane, najvažnije inicijative koje se tiču ovih procesa pokrenute su upravo od strane civilnog društva, ali se one ne samo nedovoljno uvažavaju od strane institucionalne politike već i sami građani/ke nemaju dovoljno poverenja u nevladin sektor, ni dovoljno informacija o ovim važnim aktivnostima (Puhalo, Vukojević, 2015).

Jedna od najbesmislenijih tvrdnji koja se tiče uzroka i ciljeva ratnih sukoba možda je krucijalna jer odražava svu besmislenost, odnosno nemogućnost vlastitog ostvarivanja. Ova tvrdnja, na koju često ukazuje banjalučki univerzitetski profesor Miodrag Živanović i koju je izgovorio jedan od aktera ratnih zbivanja, glasi: „Naš cilj je da dostignemo svoju prošlost...“¹⁵ Čini se da je upravo nemoguć-

15 <https://www.6yka.com/novosti/miodrag-zivanovic-prozimanje-fenomena-i-dislokacija-smisla>

nost doseganja ovog cilja uzrokovala izrazitu bes-tijalnost rata na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja je, u statističkom smislu, rezultirala smrću ili nestankom 95.940 ljudi, od čega je 9.901 žena, koje su u 97,48% slučajeva civilne žrtve (Aganović i Delić, 2015: 177). Oko 1.200.000 ljudi našlo se u statusu izbeglica ili interno raseljenih lica usled strategija etničkog čišćenja, a 2/3 kuća i objekata je uništeno (Thomasson, 2004: 10, 11). S obzirom na to da ljudi više ne idu u rat već rat dolazi njima, u recentnim konfliktima, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, najveće žrtve su upravo civili, uglavnom žene i deca (Aganović i Delić, 2015: 179). Paradoksalno, rat žene stavlja u ulogu akterki i pomera granice između muških i ženskih uloga. Neke pojedinke se svesno opredeljuju za mirovnu ulogu, i pomaganje drugima prevazilazi tzv. ženski humanitarni rad jer često u tom poduhvatu rizikuju i vlastiti život, kao što je bio slučaj sa nekim bosanskohercegovačkim aktivistkinjama i mirovnjakinjama (vidi Spahić Šiljak, 2013). S druge strane, važno je imati u vidu različite aktivnosti koje žene obavljaju s ciljem očuvanja funkcionalnosti vlastite porodice, a što takođe dovodi do promene rodnih uloga. Kao što je navela aktivistkinja koja je rat provela kao dete u opkoljenom Sarajevu: „A kad se sad sjetim rata, sjetim se i perioda tri godine odlaska u školu, uvjeta u Sarajevu, moje majke koja je radila, sve je radila, znači nije uopšte tad bilo podjele na muško-ženske poslove...“

Iz tih i drugih razloga, i posebno zbog činjenice da izgradnja mira i pomirenja obuhvata i period između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Wilkes et al, 2013: 5, 6), bitna nam je generacijska

perspektiva kada je reč o ženama i izgradnji mira, pri čemu pak ona ne predstavlja tzv. metaforu koja asocira na hijerarhiju s kojom je upravo i želeo da raskrsti treći talas feminizma u svom odnosu spram drugog talasa. Upravo različite perspektive u tumačenju onih generacijskih karakteristika koje ovde ne shvatamo kao Drugost naspram normiranog iskustva, omogućavaju nam da shvatimo izgradnju mira dublje, kao krug koji se ne zatvara (u protivnom bismo skliznule u fatalizam), ali i kao liniju koja nije pravolinijska i ne vodi neizostavno u napredak. Interpretacije samih akterki o miru, ratu i njihovo poimanje generacijskih sličnosti i razlika kao eventualnih i ne podrazumevajućih, to nam i omogućava. Ovaj vremenski okvir nam takođe ukazuje na važnost kratkog osvrta na različite perspektive u izgradnji mira kroz istorijska sočiva, koja se na različite načine prepliću sa rodom i koja su i dalje aktuelna s obzirom na tekuće protivrečnosti lokalnih i globalnih hijerarhija; te se pak hijerarhije, više ili manje uspešno ili čak neuspešno, pokušavaju prevladati kroz nespretnu spregu *local ownershipa* i globalističkih postulata tzv. (neo)liberalne izgradnje mira.

Naime, prethodno pomenuta teritorijalnost kao okvir za tumačenje ovdašnjih sukoba i tzv. podležuci motiv za vođenje rata predstavljaju uvoz vestfalskog poretka (*curious regio eius religio*) koji je ukorenio princip teritorijalnosti. Iako je doveo do tzv. kraja verskog rata u srednjovekovnoj Evropi, taj je poredak postao baza ukorenjena u zemljištu ispod koje tutnje narodni romantizmi i resantimani koji tek treba da postanu nadgradnja nakon uspostave nacionalne države. Teritoriju brane i/ili okupiraju

muškarci ratnici i političke vođe, uz pomoć politizacije religije koja to naknadno sakralizuje uz pomoć sveštenstva kao posebnog, privilegovanog staleža zaduženog za raspodelu sakramenata. Simbolički gotovo poništena i redukovana na „četrvti stalež“, žena postaje negovateljica teritorije, zadužena za njenu, uslovno rečeno, čistotu. Dok je vestfalski princip potisnut kroz procese evrointegracije i globalnog neoliberalnog modela koji urušava tradicionalni koncept suvereniteta, zakašnjele nacije Balkana su nakon urušavanja socijalizma ušle u procese *nation buildinga* u kojima je fokus bio više na teritoriji koja treba biti u vlasništvu „etnički osveštenih muškaraca“,¹⁶ a manje na izgradnji samih institucija. Mirovnjakinje iz pokreta *žene u crnom* ukazivale su na to da se i tzv. pregovori tokom rata devedesetih u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj fokusiraju na teritorijalna pitanja, kako od strane gospodara rata tako i međunarodne zajednice (*Žene u crnom*, 1995: 60). Zemlje koje pripadaju birokratskoj, regionalnoj kovanici *Zapadni Balkan* i dalje obitavaju u ovim tradicionalnim okvirima, sada pod plaštom „stabilokratije“, gde se nedemokratski institucija i autoritarnost vlasti toleriše zarad „mira i stabilnosti u regionu“ (Bieber, 2020). I dok se, kako navodi jedan EU zvaničnik, Evropska unija pretvara da želi da primi zemlje Zapadnog Balkana u svoje okrilje, politički lideri zemalja Balkana se pretvaraju da žele da se reformišu, i u takvom kontekstu se trude da stvore imidž rodno senzibilne države.

Ako se vratimo daljem istorijskom sledu događaja iz perspektive prošlosti, vidimo da se s napretkom

16 Sintagma Danijele Majstorović.

modernizacije i usponom moderne republike uloga žena uzdiže do ideala vrlo majke koja odgaja snažne i etične sinove Nove Republike, ideala iz kojeg su isključene „liminalne žene“ (Zaharijević, 2010: 57–67). I dok ženski pokret upućuje različite zahteve koji se tiču kako ravnopravnog učešće žena u javnoj sferi tako i njihove specifične, socijalne zaštite, posebno s aspekta majčinstva i siromaštva kojem su posebno izložene neudate majke, neke od ovih zahteva patrijarhalne države će uvažiti, povezavši ih sa vlastitim imperijalističkim ciljevima koji su sve više bujali a za koje im je bilo potrebno „zdravo potomstvo“ (Taylor Allen, 2005). Na dalju aktuelnost ovakvih manipulacija ženama ukazuje i interjvuisana aktivistkinja koja tumači ovdašnje debate oko abortusa i konzervativne udare na ženska prava koja se dešavaju na globalnom nivou u kontekstu mogućih ratova na Balkanu, za koje je potrebna nova vojska: „Trebaju nove [vojske] jer oni hoće još ratova, naravno da neće ratovati njihova, ne daj bože, djeca ili oni. Tu bijedu i tu sirotinju treba da rode žene Balkana a najlakše je ako zabraniš pobačaj, najlakše je.“

Sa otkrićem svetskih ratova, odnosno najpre Velikog rata koji, paradoksalno ili ne, započinje na liniji Sarajevo–Beograd, zgušnjavaju se i danas aktuelna pitanja tzv. prava na suverenitet (odbijanje Srbije da Austrougarska obavi istragu u vezi sa sarajevskim atentatom na njenoj teritoriji) nasuprot težnji ka imperijalnom širenju pod plaštom modernizacije zaostalog Balkana. U periodu Velikog rata postavljaju se i važna ženska pitanja, pre svega zbog umrežavanja feministkinja prvog talasa koje deluju u okviru mirovnog

pokreta, prvenstveno *ženske međunarodne lige za mir i slobodu*. Važno pitanje koje se postavlja u okviru ženske lige po navodnom završetku sukoba jeste teza da se mir ne može graditi s onima koji su direktno učestvovali u ratu, što je bila opšta pretpostavka tadašnjeg mirovnog procesa (Kuhlmann, 2013: 235). Pacifistkinje su ukazale da dugotrajan mir pretpostavlja socijalnu pravdu a da se ona ne može uspostaviti isključivanjem žena, pacifističkih grupa i poraženih iz mirovnih pregovora (Kuhlmann, 2007: 232), utirući put onome što će s razvojem mirovnih studija postati holistički pristup izgradnji mira i što će takođe biti integrisano u UN *Rezoluciji 1325 – žene, mir i sigurnost* iz 2000. godine.¹⁷

Hemingvej je strahote Prvog svetskog rata opisao u svojoj knjizi *Zbogom oružje* objavljenoj 1929, ali kroz prizmu muške pustolovine u kojoj glavni junak nije opterećen ni patriotizmom ni bilo kakvom ideologijom. Njega krasi ravnodušnost spram besmisla rata koji se kao takav ogoljeva u svojoj srži, a najsigurnije utočište se nalazi, kao i u njegovim drugim romanima, u alkoholu i seksualnim odnosima.

17 Ovdje je možda zanimljivo pomenuti da razlozi za isključivanje žena iz mirovnog procesa nakon Prvog svetskog rata navodno nisu imali veze s tim što su žene već što predstavljaju specifičnu grupu žena. Argumenti su išli linijom da obrazovane žene koje mogu da učestvuju u pregovorima ne predstavljaju reprezentativnu grupu žena, odnosno zato što su posmatrane kao isuviše spremne na kompromise (Kuhlman, 2013: 231). Ovakvi narativi se često i danas koriste za isključivanje ženskih glasova iz mirovnih procesa, odnosno kao argument protiv zalaganja feminističkih organizacija za ravnopravno učešće žena u procesima donošenja odluka s obzirom na to da navodno feministkinje ne reprezentuju sve žene. Upravo je zato, kako navodi jedna intervjuisana aktivistkinja, ključna edukacija što većeg broja žena, koje će na taj način znati da se otrgnu manipulacijama, da predstave sebe i svoje interese.

Tri decenije pre toga je prva žena dobitnica Nobe-love nagrade za mir Berta fon Sutner objavila roman *Waffen nieder! (Dole oružje!)*, gde kroz opozit muškog i ženskog lika lucidno ističe da mir nije puko odsustvo rata i položenog oružja koje zapravo i dalje ostaje tu, nadohvat ruke, jasno uviđajući važnost emotivne dimenzije u izgradnji mira (vidi Kristić, 2012: 8–14). Mirovnjakinje će ukazivati na važnost socijalne pravde i problema nejednakosti kao jednog od uzroka ratnih sukoba, zahvaljujući čemu će se tradicionalna tvrdnja: *Ako želiš mir, pripremi se za rat*, preformulisati u sadašnju krilaticu: *Ako želiš mir, radi na socijalnoj pravdi*. Nije, naime, dovoljno samo proglasiti rat besmislenim, a još manje doprinositi mu svojom ravnodušnošću, već je, naprotiv, reč o aktivnom i stalnom angažmanu u koji se ulaže celo biće. Na tom fonu su i intervjuisane aktivistkinje i akterke ukazivale na načine na koje one same percipiraju i posebno doživljavaju mir, kao i sećanja na svoj angažman u ratnom periodu, odnosno percepcije angažmana aktivistkinja mlađe generacije.

Novi paradoksi koji se postuliraju na globalnoj sceni nakon Drugog svetskog rata u obliku Hladnog rata, u kojem se mir održavao strahom od nuklearne katastrofe i trkom u naoružanju, dovode do razvoja mirovnih studija kao zasebne discipline. Tome su posebno doprinela stravična iskustva Drugog svetskog rata kao prvog totalnog rata u ljudskoj istoriji. Utemeljivač mirovnih studija i mirovni praktičar Johan Galtung uvodi distinkciju između negativnog i pozitivnog mira, praveći pritom distinkciju između strukturalnog, kulturalnog i direktnog nasilja. Dok negativni mir predstavlja

puko odsustvo direktnog nasilja, pozitivan mir pretpostavlja strukturalnu jednakost i uravnotežen pristup resursima, praksama i postulatima anti-diskriminacije, te prisustvo i promociju kulture mira i dijaloga u društvu (Galtung, 2007: 31). Iako je, po Galtungu, pol jedna od važnih varijabli kojom se konflikti podržavaju i održavaju, kritika koja dolazi iz pravca feminizma ukazuje na svojevršno slepilo za rod u njegovoj teoriji i njegovo svođenje na biološke odrednice, sve do tumačenja o direktnoj povezanosti između muške seksualnosti i muške agresivnosti (Confortini, 2006: 340). Galtung je, naravno, svestan, s jedne strane, kulturalnog nasilja koje omogućava simboličko poništavanje žena i, s druge strane, patrijarhalne socijalizacije koja ovu mušku agresivnost podupire. Ipak, stvarni društveni procesi i višestruki načini na koje ljudi žive kroz nasilje i uprkos njemu, nedovoljno su analizirani (Confortini, 2006: 347). Iako na nekoliko mesta Galtung posmatra žene kao agentice promena, ističući da su pregovori uspješniji ako na primer u njima učestvuju žene kao medijatorke (Galtung, 2007: 25), problem ovog pristupa je što se ne uviđaju kompletni i kompleksni aspekti učešća žena u ratu (Sharp, 2013: 159). Dok se s jedne strane ističe da iako reduktivna, Galtungova perspektiva pruža uvide u tzv. muški-vertikalni i hijerarhijski pristup izgradnji mira i ženski-horizontalni i egalitarni (Ćurak, 2020: 29), neophodno je u perspektive izgradnje mira ugraditi rod kao centralno jezgro i stalni, kritičko-refleksivni pristup s ciljem postizanja pravednog mira (Björkdahl, Selimović, 2013: 204). Feministička literatura stoga teži da dekonstruiše sliku agresivnog muškarca i

miroljubive (tačnije, pasivne) žene, koja je to po prirodi prvenstveno zbog svoje majčinske uloge, a ne na osnovu svog političkog izbora, posebno ako imamo u vidu da borba protiv rata ne znači automatski i preispitivanje rodni uloga (Ždralović i Rožajac, 2012: 116). Ove slike i fikcije se dekonstruišu na različite načine, počev od analize uticaja antičkih arhetipova kroz npr. sliku Ovidijeve Medeje koja na stravičan način razbija sliku pasivne, miroljubive žene. Žene koje su izgubile članove porodice u ratu prikazuju se u medijima u skladu sa ovim arhetipom, kao skrhanе bolom, tugom i strahom, kao osobe koje nemaju kontrolu nad svojim delovanjem (Sjoberg, Gentry, 2007: 31, 32).

Kraj Hladnog rata dovodi do pojave brojnih nasilnih konflikata koji su se često imenovali kao etnički, građanski ili socijalni, a politike identiteta su se takođe našle na toj listi (Pankhurst, 2003: 155). I dok je u periodu Hladnog rata pažnja javnosti bila fokusirana na nuklearno i hemijsko oružje, velika cirkulacija tzv. lakog naoružanja i porast ilegalne trgovine oružjem nakon raspada Sovjetskog Saveza i nepostojanje međunarodnih standarda u vezi sa kontrolom ovog tipa oružja (Cockburn, 2012: 211, 212) takođe su doprinisili novom obliku ratovanja. U to je bio uključen veliki broj igrača, od industrijalaca i lobista, korumpiranih političara, posrednika, trgovaca i kupaca, te je protok oružja bilo veoma teško pratiti (Enloe, 2020: 17). Uočava se sve češća upotreba reči „konflikt“ umesto „rat“, kao refleksija ovdašnjih kompleksnosti u kojima sukobi i počinju i prestaju, fluidnih granica u kojima se vode i ogromnih civilnih žrtava (Pankhurst, 2003: 155).

Ovo je slučaj i na prostoru bivše Jugoslavije, gde su konflikti interpretirani gotovo isključivo kao etnički, zbog čega dolazi do jednodimenzionalne „destilacije“ identiteta, koja se pojačavala delovanjem tzv. etničkih preduzetnika, dok su uspostavljene identitarne odrednice i okrenutost ka vlastitoj grupi postali toliko snažni da su se nastavili i nakon direktnog sukoba (Potter and Abernethy, 2013: 164). Korišćenje etniciteta kao uzroka konflikta je poslužilo i kao *carte blanche* za ubijanja, silovanja, torturu, krađu i uništavanje imovine (Kajevska, 2014: 7). Dalje, granice konflikta nisu se mogle jasno odrediti, praćene periodima zatišja i „primirja“ na jednom području i eskalacijom nasilja na drugom. Mirovni pregovori su se od početka fokusirali na teritorije, a sekundarno su se ticali oblika političkog uređenja i institucija, iako su neki mirovni planovi propali i zbog toga jer su predlagali decentralizovano i konfederalno uređenje ili pak unitarno (mada je i tu glavni problem bio vezan za teritorije).

Rat u Bosni i Hercegovini je zaustavljen u Dejtonu, u pregovorima u kojima su učestvovali samo muškarci. Holbrukovi memoari odražavaju muškocentričnu sliku sveta i dualizam između civilizovanih muškaraca sa zapada koji redovno džogiraju i imaju samokontrolu nasuprot primitivnih Balkanaca koji puše, piju i koji su impresionirani američkom vojnom moći (McLeod, 2019: 672). Pre pregovora u Dejtonu, Bosna i Hercegovina je poslala i jednu malu delegaciju žena na konferenciju u Pekingu 1995, na kojoj se obavezala na tzv. principe urođnjavanja i *gender mainstreaminga*, o čemu se malo govori u kontekstu ovdašnje kulture sećanja, uprkos

činjenici da je Bosna i Hercegovina unapredila neke svoje zakone u skladu sa ovim smernicama. Dejtonski mirovni sporazum se smatra prvim neuspехom Pekinške deklaracije i platforme za akciju (Veličković, 2015: 29), koja se između ostalog bazira na verovanju da „je davanje većih ovlasti ženama i njihovo puno učešće na osnovu ravnopravnosti u svim sferama društva, uključujući i učešće u procesu donošenja odluka i strukturama vlasti, od osnovne važnosti za postizanje ravnopravnosti, razvoja i mira“ (Veličković, 2015: 28). *Rezolucija 1325 - žene, mir i sigurnost* predstavlja naredni međunarodni dokument koji je rezultat koordinisanog rada ženskih organizacija na uključivanju rodne perspektive u prakse mira i sigurnosti, posebno u kontekstu rata i genocida u Ruandi i Bosni i Hercegovini. No, zbog neefikasnih institucija i neučinkovitih mehanizama za zaštitu ljudskih, i posebno ženskih prava, BiH je zemlja kojoj je neprekidno neophodna tuđa intervencija i pomoć (što se potvrdilo i u periodu pandemije izazvane koronavirusom i problema sa nabavkom vakcina). Politička ekonomija proizvodnje sećanja i sve-dočenja se dešava i u širim okvirima takozvanih post-izama, npr. u okvirima postkonfliktnog, posttratnog, postjugoslovenskog, postsocijalističkog, postdejtonskog perioda itd., koji se kao takvi i ne analiziraju (Husanović, 2014: 148). Ujedno se ne analiziraju ni neoliberalni postulati izgradnje mira koji su se gotovo nekritički uvozili u Bosnu i Hercegovinu odmah nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma. U okviru njih su se gotovo *per se* uvezile i pretpostavke o ženskoj mirovnoj ulozi, i u takvim okolnostima su se nastavile selektivne prakse urođnjavanja.

Pri tome treba istaći da aspekti urođnjavanja, i posebno ispitivanje uloge žena u miru i prevenciji konflikta, polaze od sledećih pogrešnih pretpostavki: da žene nisu uključene u ove procese; da je njihov rad besplatan i dostupan; i da će žene automatski kontrolisati plodove svog rada (Pankhurst, 2003: 169). Istina, ovi aspekti se protive pozicijama pasivnosti i smeštanja žena isključivo u ulogu žrtve, imajući u vidu da je bilo žena koje su imale aktivnu ulogu kako u borbama tako i u izgradnji mira, pri čemu su u prvoj poziciji bile u manjini a u drugoj nedovoljno čute i uvažavane (Pother and Abernethy, 2013: 165). Dalje, čak i kad je njihov rad prepoznat kao važan, uočava se tendencija i očekivanje da se, nakon što su odigrale svoje mirovne uloge, žene vrate u svoje predratne, pretpostavljene uloge majki i domaćica (Pother and Abernethy, 2013: 165). Neke intervjuisane sagovornice upozoravaju na patrijarhalne uzuse i pokušaje da se ženski aktivizam svede isključivo na humanitarni rad. S druge strane, upravo je upornost feministkinja i mirovnjakinja omogućila da se feminizam koji proizlazi iz tzv. etike brige pretoči u transformativni feminizam koji stalno traži i zahteva promene (Bavčić, 2020: 212).

Raskorake između teorije i prakse, normativnog i stvarnog, formalnog i neformalnog delovanja kroz vremensku dijahroniju i sinhroniju, i u kontekstu unapređenja odnosa Srbije i BiH, pokušaćemo prikazati kroz analizu intervjua obavljenih sa akterkama ovih procesa koje pripadaju različitim generacijama. Razgovori su vođeni u metodološkoj formi strukturisanih intervjua koji su trajali u proseku oko sat vremena. Jedan razgovor obavljen je uživo, a svi ostali putem *Zoom* platforme. Nakon

intervjua urađena je njihova puna transkripcija koja je na kraju imala 55 strana, odnosno 30.284 reči. Dve sagovornice predstavljaju tzv. pionirke ženskog pokreta u BiH: prof. dr Jasna Bakšić Muftić i Mirjana Vilušić, dve pripadaju drugoj generaciji: Aleksandra Petrić i Selma Hadžihali-ović, i dve trećoj: Vildana Džekman i Hana Ćurak. Svaki od intervjua predstavlja dragocen materijal i stalni podstrek za dalji feministički mirovni angažman, kao i za kritičku valorizaciju postignutog, i može se posmatrati i kao odvojena celina. Svojevrсна analiza njihovih uvida, sećanja, promišljanja i delovanja kroz različite periode i u kontekstu trenutnih izazova, biće prikazana po paragrafima koji predstavljaju odgovore na postavljena pitanja, pri čemu se vodilo računa o tzv. generacijskoj perspektivi koja, kao što je navedeno u teorijskom delu, nikako ne predstavlja hijerarhiju iskustava s obzirom na to da su glavni feministički principi solidarnost, jednakost i antihijerarhija. Bogatstvo i feminina lepota angažovanih odgovora jednim delom žrtvovani su zbog metodološke strogoće. U tom smislu, ilustrativne su reči jedne aktivistkinje:

Taj proces ne može prestati, niti ga možete postaviti u neki okvir. Ne možete reći hajd' ti, Selma, pričaj 5 sati ili 45 minuta o svojim iskustvima. Ja možda neću imati dovoljno snage ni da počnem da pričam o svojim iskustvima, a kamoli moja prijateljica iz neke druge zemlje, susedne zemlje koja takođe treba da podijeli svoja iskustva. Vi to ne možete uokviriti, ni staviti u određene parametre. To je proces koji traje, to je proces koji je individualan

i koji zahtijeva jako puno ličnog angažmana i oprijedjeljenja. Da biste imali lično oprijedjeljenje morate mnogo raditi na edukaciji; to je jedna od stvari na kojima žene vrlo aktivno rade kako bi objezbedile siguran prostor svima koji odluče da otvoreno govore o svojim iskustvima.

Feministkinje iz Bosne i Hercegovine govore...

Mir (ni)je...

Sve intervjuisane žene, bez obzira na generaciju kojoj pripadaju, ističu da je mir mnogo više od pukog odsustva rata. Pritom detaljno govore o tome šta mir zapravo jeste, koristeći često prefiks „apsolutno“ da bi razdvojile autentične definicije od onih koje se smatraju zdravorazumskim, a koje se u Bosni i Hercegovini najčešće rukovode krlaticom „samo da se ne puca“. Po rečima najmlađe intervjuisane:

Ja sam odrasla u zemlji u kojoj se mir izjednačava sa odsustvom rata, a to nije mir, to je samo odsustvo rata, to je neko stanje u kom nema prostora za progres ili za izražavanje zaista jasno utemeljenih demokratskih vrijednosti.

Opisujući detaljno šta je mir, aktivistkinje ukazuju i na to šta mir nije. Iako mir nije puka suprotnost ratu, ta dva termina često ostaju na suprotnim stranama, što je posebno očigledno u kontekstu iskustva onih najranjivijih:

Ja uvijek govorim da je rat najprljaviji odnos prema onima koji su nezaštićeni, a to su žene, mladi, djeca, da ne govorim i prema muškarcima kojima rat nije bio baš izbor, ali su morali da budu učesnici svega toga.

Sve sagovornice ukazuju na važnost prisustva različitih elemenata koji su karakteristični za koncept pozitivnog mira nasuprot miru shvaćenom kao puko odsustvo rata i direktnog nasilja. Mir se definiše u kontekstu širih sistemskih rešenja i struktura koje pretpostavljaju vladavinu prava, jednakost pred zakonom i dostupnost različitih resursa i usluga zahvaljujući kojima je moguć dostojanstven život dostojan čoveka. Građanske vrednosti i ljudska prava se i dalje potiskuju pod pritiskom „svetosti“ nacije, države i patriotizma (Krasniqi, 2017: 107), iako je demokratija odavno zavedena. Mira navodno ima, ali on ipak nije tu, te je na delu, kako ističe jedna intervjuisana, zapravo „varljiv mir“:

Moje razumijevanje mira je nekako široko apsolutno, nije to samo odsustvo oružanog sukoba nego i neka vrsta blagostanja za građane i građanke neke zemlje u kojoj mogu da koriste i uživaju svoja ljudska prava i civilizacijske blagodati u kontekstu i društvenog i političkog i privatnog angažmana, imaju mogućnosti i da se školuju i da žive od svog rada i da razvijaju porodicu, da žive onako kako oni žele. I apsolutno mislim da je to jako važno i u kontekstu Bosne i Hercegovine i gledanja onoga što se dešavalo nakon rata. Dakle, mi danas više od 25 godina imamo neki varljivi

mir u Bosni i Hercegovini s obzirom na sve što se dešava, i nikako ne možemo doseći takav nivo angažmana koji bi pomogao da se prava ljudi u potpunosti ostvare. Naročito u nekom političkom i socijalnom kontekstu dosta ljudi loše živi, nema posla, nacionalizam je još uvijek jako prisutan u javnom diskursu, jačaju diskriminatorne tendencije po svim osnovama, uključujući i rodne, i mislim da to nikako nije dobro i da to sveukupno govori koliko je potrebno da se bavimo mirom i pomirenjem i koliko je uopšte važno da sve strukture, pa i civilno društvo, nastave da rade angažovano i kontinuirano.

Naglašava se takođe da je „mir prije svega stanje duha“, pa se do mira u punom smislu reči i ne može doći isključivo političkim sredstvima i institucionalnim mehanizmima, već i kroz lični angažman. S druge strane, aktivistkinja koja je, dajući takvu definiciju mira, izrazila pri tome skepsu prema institucionalnim oblicima izgradnje mira, svesna je toga da strukture proizašle iz ratova, ne samo iz devedesetih već i iz ranijih perioda, usled nesavladanih trauma onemogućavaju da se do takvog jednog stanja duha dođe:

Pa ne znam da li bih ga nazvala potpunim mirom, zato što mi još uvijek vučemo breme ratova kroz koje smo prošli, nažalost ne samo onih iz devedesetih nego i onih iz mnogo, mnogo ranijih godina. Oni na neki način uobličavaju naše živote. To su tereti kojih se nikako nismo uspjeli osloboditi, niti vidim da se nešto pretjerano intenzivno radi na tim procesima.

Mislím da se svijest naroda i „narodnica“ na ovom području nije dubinski promijenila, tako da svako malo isplivavaju neki tereti, tako ću ih ponovo nazvati, neke predrasude i neki stereotipi, neki nedosanjani snovi, neka iskustva koja nikako nismo uspješli da preradimo i koja zato direktno utiču na naš život danas.

Jedna sagovornica vratila se i na period pre izbijanja rata, objašnjavajući šta je za nju tada bio mir, odnosno rat:

Kad kažem mir, podrazumjevam i sjećanje na vrijeme prije rata, kad sam mogla da zamislim da mi se sve u životu može desiti osim rata. Rat je jedino iskustvo koje mi se činilo nedostižnim, mislila sam da nikad neću doći u situaciju da ga iskusim, da pripada filmovima, literaturi i iskustvu starijih osoba, tako da sjećanje na vrijeme mira znači i odsustvo straha od rata. To je, dakle, ono stanje kada si potpuno u miru i kada možeš da imaš projekciju budućnosti koja je mirna, ili bar u nekom stabilnom okruženju. I više taj osjećaj mira nemamo!

Upravo se nemogućnost zamišljanja drugačije budućnosti, odnosno budućnosti koja je mirna, često ističe kao najveći problem bosanskohercegovačkog društva danas, gde ljudi, a posebno mladi, nisu u mogućnosti da zamisle drugačiju budućnost. Mir je stoga i sećanje i osećanje i imaginacija, kroz njega se prožimaju emotivni i kognitivni aspekti duha koji su obesnaženi vladajućim strukturama koje proizvode nejednakost, nepravdu, diskriminaciju, hrane se strahovima od Drugog i

Drugačijeg kroz, između ostalog, selektivno sećanje i nesuočavanje sa prošlošću. Oni sprečavaju individualno ispunjenje i razvoj s obzirom na to da mir nije puko stanje mirovanja već, kao što je navela najmlađa intervjuisana, postojanje u pravom smislu te reči:

Mir je zapravo postojanje, da ti je omogućeno da postojiš ispunjavajući sve svoje najbolje kapacitete.

Nemogućnost vlastitog ispunjenja, ta večna drugost žena i nivelacija njihove vrednosti i njihovih potreba, posebno ako pripadaju drugom etnosu, u opštem potonuću društva i nakon rata zapravo se razvodnjavaju kroz opšti presek stanja u kom se obitava i tavori. Ovakvo stanje s druge strane predstavlja stalni podstrek i izazov za mirovni aktivizam koji nikad ne prestaje. I kao što je ratno nasilje svoju najveću brutalnost manifestovalo kroz „orodnjeno nasilje protiv civila“ (Krasniqui et al, 2017: 103), nesuočavanje sa počinjenim se ukršta i pojačava kroz i dalje prisutne forme rodno zasnovanog nasilja u postratnom periodu. Stalno invociranje ratnih sećanja u jednom razorenom društvu i disfunkcionalnoj državi provocira stalno delovanje i aktivno sećanje na početke ličnog angažmana proisteklog iz ličnog iskustva, kroz koje se prelamaju sećanja na vreme „kada je ime za mirovnjaka bilo žena“ (Licht i Drakulić,1997).

Iskustvo rata i uticaj na feministički angažman

Iskustvo rata je i dalje stalno prisutno, na nivou institucionalnog i ličnog, „sudarajući“ se sa prethodno opisanim shvatanjima mira. Rat i dalje prožima sve sfere društva koje nastavlja da obitava u svojevrsnoj kulturi nasilja; kultura nasilja s jedne strane razara društvo i pojedince, a s druge strane održava postojeće stanje ni rata ni mira u korist vladajućih patrijarhalnih, etnonacionalističkih matrica. Kroz administriranje života nakon traume kreira se ambijent u kojem se vlastita sećanja na rat nastoje reprodukovati na društveno poželjan način, a ženska mirovna iskustva se selektuju i potiskuju. Na taj način se ona upotrebljavaju i zloupotrebljavaju s ciljem oživljavanja, kako navodi feministička teoretičarka i aktivistkinja Jasmina Husanović, mrtvog kljusa etnije, koje navodno gradi javno pamćenje „koje je već integriralo konstitutivni zaborav“ (Husanović, 2012: 17).

S obzirom na to da je u ovom istraživanju reč o aktivistkinjama sa jasnim feminističkim identitetom, ovo iskustvo bilo je formativno za njihov angažman, za razliku od težnji ratnih i postratnih politika koje su bile orijentisane ka pasivizaciji ljudi, posebno žena, u skladu sa patrijarhalnim matricama u kojima se tradicionalno postavljene rodne uloge posmatraju kao bogom date. Način na koji je to iskustvo, tj. sećanje na rat, delovalo kao podstrek za vlastiti feministički angažman bilo je drugo pitanje postavljeno tokom intervjua. Ono se takođe prelijeva u tekuće izazove koji su i

privatni i javni, i koji, kako navodi Sveni Hant, predstavljaju „složeni spoj gubitaka koje žene moraju prihvatiti i integrisati, više nego prevladati, jer stvaraju novu budućnost“ (Hunt, 2004: 121).

Sve intervjuisane navode da je ovo iskustvo bilo formativno za njih, unoseći u taj odgovor svoja lična iskustva, uključujući i traume, povezujući ih sa iskustvima drugih žena i ranjivih grupa u kontekstu direktne veze između rata i patrijarhata, i strukturalnih nepravdi koje se produžavaju i u mirnodopskom periodu. Kod najmlađe aktivistkinje je ovo iskustvo pre bilo opisano kao indirektno; to, doduše, takođe predstavlja podstrek za vlastiti feministički angažman preduzet s ciljem prevazilaženja stvarnosti koja se programski nameće u skladu sa tradicionalističkim obrascima „s kolena na koleno“, i dalje epski zavodljivim. U tom kontekstu je od velike važnosti tzv. sekundarni prenos traume na čiju važnost je detaljno ukazala jedna aktivistkinja koja se bavi tim problemom.

Iskustva naših sagovornica imaju zajednički imenitelj; podstrek za njihov lični angažman bila su stravična ratna dešavanja koja su potom politički institucionalizovana u poratnom periodu; ali su njihova iskustva pritom različita s obzirom na lični diverzitet, oblike angažmana u različitim periodima i generacijsku pripadnost. Ono što je takođe zajedničko jeste naglasak na vlastitom iskustvu, čime se potvrđuju značaj i snaga feminističke sintagme *lično je političko*. Ono lično je omogućilo da se u kontekstu preživljenog nasilja, odnosno praćenja onoga što se dešava, uvide spe-

cifična iskustva žena tokom rata, da se kritički preispitaju nametnute rodne uloge tokom rata i da se one tumače kao nešto dinamično, a ne večno zadato. I dok etnonacionalizam teži da zadrži žene pod strogom kontrolom radi očuvanja vlastitog roda i naroda (Papić, 2012: 316), na primer kritikom prava žene da sama odlučuje o svojoj reproduktivnoj ulozi početkom devedesetih, svojim delovanjem i promišljanjem aktivistkinje se odupiru lukavosti patrijarhata koji ih teži uljuljkati. Bilo je potrebno suprotstaviti se ovim pokušajima kontrolisanja uloge žene u društvu po nametnutim uzusima, i tako je započeo put feminističkog formiranja:

Ja sam lično, dakle govorim iz potpuno ličnog iskustva, bila vrlo osjetljiva na feminističku poziciju, s obzirom na obrazovanje, filozofsko, sociološko, obrazovanje poteklo iz svijeta književnosti, ali nisam ranije imala na taj način kritički izoštrenu percepciju; u ratu je sve postalo potpuno jasno, da muškarcima i žene imaju drugačija iskustva, da imaju drugačije uloge, da imaju drugačije pozicije moći, drugačije vrednovanje doprinosa ili odsustva doprinosa, svejedno. Nestanak žena iz javnog života potpuno mi je razjasnio situaciju - ne postoje samo ljudska prava, postoje i ženska ljudska prava. A pošto ja posmatram, dakle, feminističku teoriju i zalaganje u doprinosu, izjednačavanju, kao jedan liberalni koncept u uživanju priznatih prava i principa jednakosti, za mene je to iskustvo u intelektualnom, aktivističkom, profesionalnom smislu bilo formativno.

Jedna sagovornica je detaljno opisala svoja iskustva predratne udovice, koja je kao dete iz mešovitog braka i sama doživela ratno nasilje u različitim oblicima, a potom kao psihološkinja radila sa ženama koje su preživele seksualno nasilje u ratu. Stalno se sudarajući sa patrijarhalnim uzusima od strane svoje rodbine, bliže i dalje okoline, boreći se za preživljavanje uspjela je, kako kaže, da izgradi vlastitu snagu i da „profitira od rata“:

Ja sam lijepo do kuće došla pješke i plakala, i još plakala jedno dva-tri dana, a onda sam rekla sebi: 'Hajd' ti, cura, ustani, iza tebe niko ne stoji, podigni se' [...] Njemački sam u školi učila, onda sam počela učiti engleski, nastavila edukacije, tako da sam, kako kažem, profitirala iz rata [...] Norvežani su mi platili jako skupo školovanje njemačkog AWO programa, za rad sa traumatiziranim ženama. Pored toga, imali smo jako puno i drugih seminara i mi smo stalno govorile da ne možemo to da nosimo, da radimo psihoterapijski sa ženama, jer to ne samo što nije bilo popularno već nisi ni smio reći da to radiš, nego kažeš 'haj'mo žene popiti kafu i popričati' [...] Dogodio se taj masakr na Kapiji, tada sam radila danonoćno, imali smo dežurstva, uveli smo SOS telefon i u jednom momentu, kad smo mi procijenili, odnosno kad sam ja procijenila pošto sam bila koordinatorica, da nećemo više govoriti da su to samo kafa i razgovor, ja sam rekla: 'drage žene, ovo se zove psihoterapija i mi s vama radimo psihoterapiju', i objasnili smo sve.

Aktivistkinje srednje generacije takođe ističu kako su rat i ono o čemu su razmišljale tokom rata, odnosno aktivnosti u koje su se uključile i problemi s kojima su se susretale u svojoj okolini (što je sve kod jedne intervjuisane izazvalo stanje depresije), bili podstrek za njihov feministički angažman:

Za vreme rata sam bila u dobi kad sam završila osnovno akademsko obrazovanje i nekako sam razmišljala da je to jedina dobra stvar koju mogu za sebe lično u tom momentu da učinim. Imala sam privilegiju da živim u gradu koji nije bio u direktnim ratnim borbama. Ali sam nekako gledala i slušala šta se u čitavoj zemlji i regiji dešava i to mi je probudilo svijest o ljudskim pravima i zaštiti, diskriminaciji, počela sam da razmišljam o tome [...]. I nekako, na samom kraju, mislim da sam diplomirala par dana prije potpisivanja Dejtonskog sporazuma u Parizu, i to je nekako slučajnost, ali... i za mene lično bila je to životna prekretnica, pa su se formalni mir u BiH i moja lična prekretnica nekako poklopili. I onda sam shvatila da se nekako osjećam prazno, da moram da radim na tome da nešto konkretno učinim, da doprinesem. U tom periodu sam dosta slušala o organizacijama koje su naglo počele da se formiraju i u BiH i u regiji, i bilo ih je dosta koje su djelovale tokom rata čiji sam rad pratila.

...vjerujem da me je moj aktivistički život u potpunosti izdefinisao, jer sam '93. totalno pala u depresiju zbog ratnih dešavanja u mom rodnom gradu i situacije koja se dešavala oko

mene, a onda me je moja mama bukvalno uzela za ruku i odvela u centar za terapiju žena *Medica*. Tada sam imala, koliko, 18 godina. I na neki način tu sam se pridružila, to je bio negdje april-maj mjesec '93. godine, pridružila sam se *Medicinom* timu, ušla u tim *Infoteke* i ostalo je, je li, legenda. Tu sam postala, tu sam doživjela svoje sazrijevanje, sazrijevanje kao žena, sazrijevanje kao ljudsko biće, upoznala i shvatila da postoji jedna potpuno drugačija perspektiva života od one koju vidamo u tom nekakvom svakodnevnom životu, deklarirala sam se kao feministkinja, postala aktivistkinja i tako dalje.

Aktivistkinja iz mlađe generacije navodi svoja sećanja iz opkoljenog Sarajeva ističući kako je rat redefinisao rodne uloge i kako joj, nakon svesne odluke o daljem bavljenju mirovnim aktivizmom, iskustva žena i otpori mirovnih aktivistkinja tokom devedesetih godina predstavljaju trajnu inspiraciju. Dodatni motiv za lični feministički angažman potiče i otuda što je ta vrsta aktivnosti u velikoj meri potisnuta i nedovoljno afirmisana:

A kad se sad sjetim rata, naravno, je l', sjetim se i perioda odlaska u školu tokom cele tri godine, uvjeta u Sarajevu, moje majke koja je sve radila, znači tada uopšte nije postojala podjela na muško-ženske poslove [...] te žene koje su se opirale ratu devedesetih godina jesu mi inspiracija i dan-danas, jer su one i dan-danas ostale dosljedne svojim ciljevima, vizijama, idealima, nazovimo to kako god hoćemo [...] i meni je to što ne mogu čitati o takvim

pričama bilo tužno kad sam ušla u aktivizam, ja sam htjela što više toga da pročitam, evo i ovo će istraživanje biti dio utkane pisane riječi, što je korisno, i onda mi je to nedostajalo: da čitam o tim ženama koje su stvarno prehrabre zbog toga šta su sve pregrmile. I eto, to je negdje bila moja inspiracija - da nekako kroz tu izgradnju mira koja ima više segmenata, ja uvijek odem na onu žensku kulturu sjećanja, pisane tragove, afirmaciju žena da pišu o sebi, da govore šta su ostvarile, da dijele informaciju, jer će to sve biti zaboravljeno a njihovi doprinosi se neće vidjeti, neće se cijeniti, i onda ćemo imati muškarce koji kreiraju strategije i politike.

Najmlađa intervjuisana, koja nema direktno ratno iskustvo, ukazala je na to kako se ratno nasilje prelijeva u postratni period u različitim oblicima, opisujući čitavu paletu oblika nasilja, od negiranja genocida i ratnih presuda, preko patrijarhalizacije od strane muškaraca do internalizovane mizoginije kod žena; sve to joj je, kako navodi, pomoglo da poveže iskustvo devedesetih:

Da, pa ja sam rođena '94, tako da nemam direktno iskustvo rata, niti sjećanje na rat, odrasla sam u jednoj vrlo privilegovanoj situaciji, je l', gdje su mi oba roditelja intelektualci i oba roditelja rade u obrazovanju, tako da su se oni zaista trudili da ja budem na neki način dijete mira. I mislim, ja to nekako s ponosom nosim [...] Iako sam živjela u tom nečem poslijeratnom, ja nisam bila svjesna da se ja na bilo koji način razlikujem od svojih vršnjaka

bilo gdje u Evropi [...]. Ono što je mene definisalo, recimo u ranim dvadesetima ili možda čak ranije, kad sam počela sa feminističkim aktivizmom, možda su bile dvije stvari. Prva je bila svakako to sve jasnije i jasnije shvatanje gdje ja zapravo živim, to jeste da uslijed strašnih pritisaka društva dobroodgojeni muškarci postaju patrijarhalni i da usled stalnih pritisaka društva i žene isto tako imaju internalizovanu mizoginiju, a i patrijarhat je jako izražen, i takođe, je l', onda sam bila u stanju da to povežem sa traumom koja dolazi direktno iz devedesetih. [...] Ja sad imam 27 godina i mislim da sam sebi sklopila neku sliku cijele te situacije uz pomoć mnogih ljudi koji su [uradili] različita istraživanja u brojnim poljima, od negiranja genocida i ratnih presuda do nekih vrlo kulturoloških tema, kao što je folk muzika i tako dalje. Mislim da sam bila u stanju da zaključim da je jedan od, ovo strašno zvuči, ali jedan od najvećih „uspjeha“ rata devedesetih taj što je patrijarhalna kultura zavladała i što je *hard core* porodice uništen, traumatiziran, pa se upravo zbog toga porodica okreće tim patrijarhalnim matricama ponašanja. Tako mi još uvijek živimo te devedesete i imam osjećaj da je ljudima koji pokušavaju da to adresiraju na adekvatne načine sve teže živjeti na našim prostorima, jer je sve manje prostora za zdrav razum.

Granice između rata i mira, proživljenog i prenetog, uvijaju se i razvijaju, ali ih aktivizam i feminizam, koji odbijaju da prihvate da je, rečima Žarane Papić, samo nacionalističko političko,

ako ne destruiraju, a ono bar uznemiravaju svojim principima.

Žarana Papić: „Princip je da se prelaze granice“

Žarana Papić predstavlja generaciju predratnih, ratnih i posleratnih feminističkih teoretičarki i aktivistkinja koje su stalna inspiracija, ali i opomena na ono što se desilo sa slomom socijalističke Jugoslavije i nakon njega:

Genocidna brutalnost etničkog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pokazala je kako je etnička mržnja izazvana i proizvedena u svrhu konstruisanja granica *neprijatelj-Drugost* kroz fluidne i izmešane linije religije, kulture, etniciteta i roda, reflektujući na taj način savremeno redefinisavanje rasnog neprijateljstva. Štaviše, etnički nacionalizam je zasnovan na politici specifičnog rodnog identiteta/razlike gde su žene istovremeno mitologizovane kao najdublja suština Nacije i instrumentalizovane kao njeni *proizvođači* (Papić, 2012: 306).

Ova brutalnost se i dalje proizvodi kroz formalne i neformalne patrijarhalne matrice, postulirajući nasilje kao oblik ponašanja koji se toleriše, pa čak i stalno priziva. Nasuprot njemu, Žarana je definisala tzv. princip stalnog prelaska granica koji je ušao u uzuse delovanja i promišljanja i sada aktivnih feministkinja i mirovnjakinja. Sagovornicama je stoga postavljeno pitanje šta za njih znači

Žaranin citat da je princip da se prelaze granice. Aktivistkinje ukazuju na to da granice ostavljaju različite posledice po žene i muškarce i svaka je dala i specifičan pogled na to šta su granice i šta podrazumeva njihovo prelaženje. Prepoznaju fizičke i psihološke granice, i poseban način na koji se one nameću i ženama, odnosno ističu značaj aktivistkinja i feministkinja koje su prve prelazile granice. Granice se ispituju i s aspekta njihovog značenja u različitim periodima, kao što su period nekadašnje Jugoslavije, odnosno SFRJ, odnosno entitetske granice koje su se pomerale zahvaljujući aktivizmu žena i mirovnjakinja, jer su tad barijere bile jako izražene ne samo u psihološkom smislu (ogroman strah i pritisak od i prilikom njihovog prelaska) već i u fizičkom (punktovi i barijere pri njihovom prelaženju, neorganizovan javni prevoz i sl.):

Nekako kao film vraćam vrijeme kad sam bila omladinska koordinatorica u Helsinškom parlamentu građana; meni je sam taj aktivizam i rad na aktivnostima jačanja omladinske mreže i povezivanja sa omladinskim organizacijama značio i neke prepreke u smislu da ne mogu normalno i slobodno da se krećem unutar zemlje. Recimo, '96. godine nije bilo običnog autobusa kojim si mogao da putuješ iz Banja Luke za Sarajevo, pa sam morala da putujem do Doboja, pa da pešačim preko punktova Eufora, pa da idem na neki taksi koji bi me odvezao, ne znam, recimo do Zenice, pa onda iz Zenice da idem do Sarajeva, ili recimo do Tuzle, da idem do Arizone, pa da tu stopiram autobus ili nekoga da me poveze. I to je zaista bilo izazovno u tom periodu.

Sad, kad vraćam film, često razmišljam o tome koliko puta se desilo da po mraku stojim i čekam taj autobus iz Beograda koji ide za Banja Luku da dođe do Arizone, i pravo sam se osjećala kao da idem iz jednog u drugi svijet. I to su za mene bile granice koje nisu bile fizički vidljive, ali za nas jesu predstavljale prepreke, ali mi se nekako nismo, bar ne ja lično, plašile.

S tim u vezi, fizičke granice nisu samo granice u geografskom smislu već su prošarane određenim ideološkim matricama. Prema mišljenju jedne sagovornice, one su fluidne, porozne, nestaju ili se pojavljuju na neočekivanim mestima i na neočekivane načine. Poredeći pitanje granica za feministkinje drugog talasa s prostora bivše Jugoslavije, kojima pripada i Žarana Papić, sa pitanjima granica koja se danas neočekivano javljaju, i navodeći otpore koje etnonacionalizam kontinuirano teži da izbriše, s obzirom na to da mu je cilj, kako je ranije istaknuto, dosezanje mitske prošlosti i vraćanje na njene početke, ova intervjuisana aktivistkinja ističe:

Tako da je to iznutra vrlo dinamičan proces, koji se ne odvija pravolinijski, nego ima svoje uspone i padove. Ako ćete primjer, u ranijem nekom periodu u kojem je stasavala prva generacija da kažem feministica, mislim ovdje na one koje su bile članice komunističke partije, Saveza komunista, koje su iskušavale socijalistički koncept jednakosti i otkrivale da je nasilje uvijek prisutno, bez obzira da li ga čini radnička klasa ili ga vrši kapitalistička kla-

sa, to nasilje je evoluiralo i više nije isto. Dakle, i ako govorimo o toj generaciji [feministical], one su imale ideološka ograničenja, ali nisu imale neka druga, tipa svjetonazora. Sad u procesu retradicionizacije, reinterpretacije određenih religijskih vrijednosti, imamo pitanja kojima se vraćamo na početak 20. stoljeća [...]. Mislim na retradicionizaciju, repatrijarhalizaciju, nove religijske interpretativne prakse koje se pojavljuju, tumačenja, naglašeni interes za identitarna pitanja, mitove određene koji se grade i aktivno žensko sudjelovanje u izgradnji mitova, ovdje mislim na etničke, nacionalne mitove, tako da je to vrlo zanimljivo kako god pogledate, negdje su granice nestale ili su visoko pomjerene, a negdje su se iz prošlosti pojavile neke za koje se mislilo da su apsolvirane.

Aktivistkinja koja je radila sa Žaranom Papić je ovaj citat obrazložila u smislu da joj je situacija mnogo jasnija s obzirom na dugogodišnji zajednički rad sa Žaranom Papić, opisujući detaljno i emotivno sve te susrete, posebno u Budimpešti, teritoriji na kojoj su aktivistkinje za vreme rata pružale različite oblike pomoći, ne samo ženama već i muškarcima dezerterima. Granice su se tako prelivale i na teritorije van nekadašnje zajedničke države, a ujedno su se opisanim delovanjem prelazile i tzv. rodne granice i rodni esencijalizmi, s obzirom na to da se dezertiranjem muškarci odriču militantnog maskuliniteta i prelaze njegove nametnute okvire:

Meni ne treba citat, ja sam bila velika prijateljica sa Žaranom Papić; moje posljednje

sjećanje na Žaranu je slika nas dvije kako sjedimo na balkonu u Budimpešti ispred sigurne aktivističke kuće koju su držale žene [...]. Žarana je spavala tu, i ja sam spavala kod svojih dječaka, dezertera u sigurnoj kući za dezertere isto u Budimpešti, i nalazile smo se u tom, da tako kažem, ženskom centru, kuhale hranu za preko dvadeset osoba koje su se u tom periodu nalazile u tom i u sličnim sigurnim prostorima iz ovog ili onog razloga, i uživale ispijajući čaj na toj terasi. Tada, prilikom našeg posljednjeg susreta, ne sjećam se tačno koji mi je rođendan bio, ali je bio avgust, Žarana mi je dala jedan svileni šal koji i dan-danas čuvam i jednu kao staklenu kuglu za štapiće koji se pale. Mi smo za vrijeme koje smo provodile pijući čaj stalno govorile o nacionalizmu i patrijarhatu i feminističkoj pobuni protiv nacionalizma i patrijarhata. Za to vrijeme je takođe vezano moje iskustvo slušanja Žarane na feminističkoj školi u Novom Bečeju, jedno predivno iskustvo, možda manje s nekakve akademske strane a daleko više s te aktivističke strane, jer upravo tada smo se suočile s temom prelaženja granica. To je bilo u periodu poslije rata, kada smo prelazile granicu sa Srbijom na neću reći mučan način, ali svaki put smo išle kao muslimanke sa našim imenima, i uvijek smo išle na mučne informativne razgovore; ali moje najbolje dvije prijateljice, koje su isto tako bile u *Infoteci* u *Medici*, i ja, mi smo uvijek bile pune humora i znale smo zbijati šale sa policajcima i na kraju bi oni više poludili od nas nego mi od njih.

Psihološke granice su i dalje u nama, uprkos tome što se stalno i iznova prelaze i zahvaljujući radu novih generacija feministkinja. Dve aktivistkinje iz mlađe generacije prelaženje granica tumače kao oblik feminističkog bunta i prepoznavanje nametnutih rodni uloga:

Mislim da je to što je Žarana rekla puno veće od tog mog ličnog bunta, možemo to posmatrati geopolitički, pa reći da to svakako znači razmjenu iskustava preko državnih granica, ali ja nekako ne razmišljam o državnim granicama, tako da to što je ona rekla za mene zapravo znači da uvijek znaš ko ti je neku ulogu propisao i kako se ono što ti želiš od svog života razlikuje od toga.

Jedna intervjuisana je istakla značaj prevazilaženja granica vlastite udobnosti i izlaženja iz zone komfora, jer svaki pravi prelazak granica to i pretpostavlja i predstavlja. Tu su i granice ispitivanja šta je to aktivizam, koji su njegovi rezultati i gde su granice vlastitih mogućnosti:

Dok ne pređemo i ne prelazimo te granice, i sopstvene granice u sebi, dok ne pređemo tu granicu u smislu svih predrasuda i stereotipa koje imamo, mi ne možemo napraviti ni promjene unutar sebe, ni unutar društva [...]. Sada, ono što jeste problem, drugi problem kad govorimo o aktivistkinjama, posebno kad govorimo o ženama i generalno aktivistima, oni pregore jako brzo, zato što stalno prelaze te granice bez osvrtnja na sopstvene granice. I nailazi se na zid kontinuirano u tim nekim promjenama

koje želimo napraviti, ali je bitno da negdje shvatimo da su te promjene spore i da je potrebno vrijeme da nešto sazrije, al' da to ne znači da mi ne možemo ići dalje, i to je negdje bit, da naučimo poštivati i neke svoje sopstvene granice; ali s druge strane potrebno je stalno prelaziti i pomjerati te granice, jer šta smo mi ako ne pomjeramo granice? Ako smo samo statični i u jednom mjestu, onda nema promjena.

U kontekstu granica aktivizma ističe se važnost već pomenutog izlaska iz zone komfora, odnosno problemi unutrašnjih psiholoških barijera i stereotipa koji dovode do selektivnog pretakanja principa rodne ravnopravnosti u praksu:

...svakako prelazak granica nekih intimnih barijera koje svako u sebi nosi, u kontekstu onoga što smo spremne da prihvatimo. U kontekstu borbe za jednakost i jednaka prava svih ljudi na način kako oni sebe doživljavaju, recimo. I u kontekstu LGBT[IQ] prava i u kontekstu prava nacionalnih manjina, žena koje su sa invaliditetom, žena koje dolaze iz totalno drugog socijalnog *backgrounda*. To jesu filozofske postavke, svi jesmo za to, ali kad se nađeš u situaciji da zaista moraš komunicirati ili reagovati na neku situaciju nepravde i da primjeniš to u praksi, postavlja se pitanje da li se u nama samima dešavaju te neke barijere koje nam onemogućavaju da ono što zamišljamo teoretski u glavi, i o čemu hipotetički razmišljamo i prihvatamo, takođe u praksi primenjujemo. Pa onda izbijaju naše predrasude, u

stvari [...] žene koje su meni često govorile ja sam za ravnopravnost, meni su osobe koje su, recimo, lezbijke ili homoseksualci [jednake], ali onda imaju problem da sjede pokraj njih, da razgovaraju, da se, ne znam, druže s njima. A to su neke lične stvari koje ljudi prosto ne prerade u sebi dovoljno i ne znam koliko su u sebi iskreni.

Reč/pojam „granica“ aktivistkinje su pominjale i u odgovorima na druga pitanja u kojima ta reč nije korišćena, čime se potvrđuje veliki značaj ovog žaraninog citata koji predstavlja trajni zalog i inspiraciju.

S onu stranu traume: devedesete između generacijske stvari i transgeneracijske (ne)stvarnosti

Naredno pitanje koje je postavljeno odnosilo se na shvatanja intervjuisanih o tome koliko su pitanja rata i posebno iskustva devedesetih generacijska stvar. Odgovori su se kretali između „naravno da jeste“, „mislim da jeste“, „i jeste i nije“. No, ne radi se o kategoričkim odgovorima koji jedni druge isključuju, već o susretu nekoliko nivoa nijansi kojima se nadopunjuju opšti odgovori. Intervjuisane su detaljno opisivale svoja poimanja generacijskih iskustava, i u velikom broju slučajeva opisivale svoje pravce delovanja kroz koje se provlači generacijska dimenzija. Intervjuisane su veoma svesne problema transgeneracijskog prenosa traume i daju konkretne primere svog rada na njegovom prevazilaženju, ističući važnost uklju-

čivanja novih generacija u različite aktivnosti, posebno kroz sferu neformalnog obrazovanja. Kao što je navela intervjuisana aktivistkinja:

Pošto smo mi radile i sa grupom mladih žena, pričale smo i o reproduktivnom zdravlju jer je i to dio naše edukacije i žene to moraju znati; žene su najveće žrtve kad su u neznanju, kad ne poznaju svoja prava, onda su najveće žrtve ne samo sebe samih već i okoline. I onda smo radili sa mladim djevojkama, jako puno smo radili. Međutim, nismo samo mi radili, radile su i druge nevladine organizacije koje se time bave, ali to je nedovoljno u odnosu na onaj dio omladine koji je ostao 'nepokriven': mladi u našim školama, dvije škole pod jednim krovom, onda i ovi treći, koji su tu baš u manjini jer mi pripadamo Federaciji, oni ne dobijaju takvu vrstu znanja, oni dobijaju jednoobrazne informacije, jedan formirani nacionalistički, nacionalni pogled da su žene samo te nacije žrtve, da nema drugih [...].

Mirovni i aktivistički rad se prelama kroz privatni život, s obzirom na to da feminističko delovanje nema tzv. radno vreme na osnovu kojeg bi se ovi mogli barem formalno razdvojiti:

Ja sa žalošću moram svojoj ćerki da objašnjavam ko su osumnjičeni za ratne zločine koje ona gleda na televiziji kada pratimo dnevnik, slušamo presude; kada hodamo po terenu, pošto sam ja jedna od rijetkih aktivistkinja koja svoju ćerku vodi stalno sa sobom, kada pričamo sa ženama povratnicama i njihovim iskustvima,

kada posjećujemo mjesta zločina, kada razgovaramo sa drugima i drugačijima, kada se postavljaju različita pitanja i tako dalje, ili kada joj pokazujem oznake na drveću i molim je da ne ide tamo jer tamo postoji minsko polje. Nažalost, mi imamo novu, mladu generaciju koja raste uz stalno zvonjenje, zvona ratova, poziva na ratove, koji u mladom dobu znaju šta su masovne grobnice, šta su minska polja, koji nažalost, koristeći interent, prate dešavanja na globalnom nivou, pa onda doživite to da vam devetogodišnja ćerka objašnjava da Tramp ne voli *Tick Tock* jer *Tick Tock* je stvoren u Kini, i vi zabezegnuto gledate otkud to jedno dijete da zna, ali to su činjenice s kojima se mi danas moramo nositi [...].

Sve intervjuisane podvlače važnost stalne edukacije devojaka i žena, imajući u vidu kontekst postojećeg formalnog obrazovanja koje je integralni deo ovdašnjih etnopolitika čija intelektualna elita, posebno u polju društvenih i humanističkih nauka, proizvodi „mitopoetičke naracije datosti nacije“ kroz „diskurse prirodnosti“ (Mujkić, 2010: 45). Na delu je tako svojevrsna reaproprijacija ekonomskog i simboličkog kapitala od strane etničkih preduzetnika, a s druge strane široka etnička mobilizacija poznata još iz perioda antibirokratske revolucije i događanja naroda koja „implicira mobilizaciju svih materijalnih i duhovnih snaga kojima društvo raspolaže, i energičnu akciju s ciljem ponovne uspostave narodnog jedinstva“ (Mujkić, 2010: 19). I dok se početnih udara ove pseudodogađajnosti naroda mlađa generacija aktivistkinja ne seća na direktan način, neka pitanja ostaju univerzalna s

obzirom na to da postoje univerzalni feministički mirovni principi koji se konkretizuju u odnosu na prevladavajuće kontekste i okolnosti. Kao što je istakla intervjuisana aktivistkinja:

Pa jesu i nisu generacijska stvar. Jesu u smislu specifičnog iskustva, i u smislu konteksta u kojima se kristaliziraju određeni stavovi, pristupi, analiza problema, suočavanje sa kontekstom u kojem se artikuliraju pitanja, i u tom smislu to jeste generacijska stvar, a nije generacijska u smislu opštih tema kojima se feminizam bavi. Ona samo imaju različitu artikulaciju s obzirom na konkretan istorijski, politički, ekonomski kontekst i dešavanja.

Aktivistkinje na taj način izbegavaju hijerarhizaciju primarnog i sekundarnog iskustva, ukazujući na različite aktivnosti koje organizuju tzv. nove generacije i na važnost povezivanja sa iskustvima mirovnih aktivistkinja tokom devedesetih godina, uprkos drugačijem kontekstu:

Ja kad sad posmatram ove mlade generacije, vidim da ima nade, ima, one rade jako dobre stvari. I organizuju mirovne kampove, recimo, i svašta nešto se tu dešava. Ja jednostavno mislim da na mladima ostaje sve ovo, i ja se uvijek trudim i, evo, bila sam i u Konjicu, gde smo neki dan sa novinarima i novinarkama imali radionicu o etičkom izvještavanju. Meni je uvijek bitno da imamo i mlade novinarke jer one će nastaviti da vuku tu priču. Ništa se sad trenutno stanje na razlikuje od stanja devedesetih godina, samo se ne puca, ali se puca

na drugačiji način, znači mi imamo stalno vremepliv [...]. I mislim da je spajanje generacija sa bogatim životnim iskustvom i ovih mladih generacija jako važno za mirovni aktivizam, zato što nama mogu te generacije koje su to prošle prenijeti svoja iskustva kako opstati kad te režim opstruira, bojkotuje, ne odgovara, ne poštuje tvoja prava, a s druge strane mi iz mlade generacije možemo objasniti generacijama koje su sa bogatim iskustvom kakva je danas situacija. Današnje vrijeme je drugačije nego ono prije. Mi ne znamo ko su nam sve neprijatelji, mi ne možemo raditi SWAT analizu, a one su mogle uraditi [...].

Takođe, ističe se da su feministkinje iz devedesetih godina „probile led“ i svojim načinom delovanja privukle nove generacije da se angažuju feministički:

Kada sam ja počela da se aktivnije bavim tim temama bilo je mnogo više žena tih nekih srednjih godina, iznad 30, koje su se zanimale za ravnopravnost i razmišljale o temama ženskih ljudskih prava, o stvarima koje muče ženu, o nasilju prema ženama, koliko žene u politici ostvaruju uspeha, šta im treba pomoći, promijeniti da one mogu da uspeju, šta su nama ključni problemi u zemlji. Međutim, sad nekako, kad sa otklonom sve posmatram u ovom periodu svog zrelijeg doba života, kad vidim šta se danas dešava, mislim da su mnogo napredovale, da ima sad mnogo više mladih žena koje su zainteresovane za teme feminizma i zaštite ženskih ljudskih prava nego što je to bilo u

periodu odmah nakon rata. I mislim da je to svakako uspjeh tih takoreći starijih aktivistica koje su zaista bile vidljive i koje su u javnosti mnogo doprinijele, bez obzira na taj neki negativan javni diskurs koji prati i feminizam i rad civilnog sektora u Bosni i Hercegovini; mislim da su se uspjele nametnuti kao neki glas razuma, glas progresivnih ideja, da jesu uspjele zainteresovati koliko-toliko mlađe aktivistice da se uključe.

Aktivistkinje iz mlađe generacije i te kako cene mirovni angažman feministkinja iz devedesetih godina, posebno njihov konkretan rad sa ženama žrtvama nasilja, ali ujedno primećuju da su i dalje prisutni talozi nacionalizma koji su se preneli i na nove generacije:

Čini mi se da su starije generacije, budući, je l', da su njihovo odrastanje i njihov izražaj vezani za te devedesete, mislim da su radile malo konkretnije stvari, da se tako izrazim. Prvo smo, je l', imali direktno poslije rata rad sa ženama žrtvama ratnog nasilja, i to su bile žene koje su bile na terenu i koje su išle u vatru i slično. I u isto vrijeme [imali smo] antiratni rad različitih žena koje su mirovne aktivistkinje svuda po regionu [...] ono što mislim da je vrlo karakteristično za našu generaciju jeste da ti nacionalni predznaci ipak postoje bez obzira što smo mi feministkinje, i to je ono što je tragično i što sam ja iskusila na svojoj koži. Da zapravo, bez obzira na to koliko se mi udružujemo po feminističkim principima, utrenutku kad dolazi

do nečega etničkog ili nacionalnog još uvijek taj predznak nešto znači. Jako je mali broj feministkinja, feminističkih aktivistkinja i aktivista kojima suštinski to ne predstavlja problem i to je ono što mene boli i što mislim da se može pratiti kroz sve generacije od devedesetih nadalje.

Problemi neuvažavanja doprinosa mirovnjakinja iz devedesetih, koje je Rada Iveković obrazložila i u kontekstu toga što su bile usmerene „na primaoca pomoći, a ne na promociju posrednika pomoći“ (Iveković, 2000: 21), jesu ono na šta aktivistkinje i u ovom trenutku ukazuju. Prognozirajući, verovatno s pravom, da će ženski mirotvorni rad svih ovih godina „u najboljem slučaju biti fusnota“ (Iveković, 2000: 21), Rada Iveković ističe da je on ipak, barem za feminističke aktivistkinje, nota preko koje se i dalje samerava ne samo vlastiti aktivizam već i feminizam uopšte:

Kad se izmestim iz ovog prostora i razmišljam o svemu što znam o svim ženama i feministkinjama koje su bile aktivne bez obzira na to kojoj struji su pripadale, taj aspekt mira se ponavlja i ponavlja i zaista mislim da bi recimo zapadnjačke feministkinje mogle puno, puno od nas u tom pogledu da nauče.

Ženski pristup izgradnji mira postoji

Iako formalno neuvažen, ženski pristup izgradnji mira postoji, suspregnut između protivrečnosti koje se tiču institucionalnog aspekta izgradnje

mira, aktivnosti i aktivizama u civilnom društvu, i njihovih međusobnih odnosa. Neki od problema koji su ostali prisutni ne umanjuju značaj tzv. ženskog pristupa u izgradnji mira. U tom se smislu sve sagovornice slažu da „naravno da postoji ženski pristup izgradnji mira“. Jedna aktivistkinja je dala nešto drugačiji odgovor, ukazujući na preovlađujuće ideološke matrice unutar kojih se ovaj ženski pristup smešta ili kojima se opire.

Ono što se najčešće ističe jeste da su žene bile te koje su prve prelazile granice i mirile ljude na početku, a što je potvrđeno i u drugim istraživanjima (Thomasson, 2008; Spahić Šiljak, 2013; Popov Momčinović, 2013; Popov Momčinović, 2018).

Apsolutno postoji ženski pristup [...] bar iskustveno, iz onoga što sam sama doživjela i preživjela, znam da su neke prve mirovne korake učinile upravo žene. I da su prve pružile ruke jedna drugoj, radile skupa, razvijale kontakte, otvorile neke značajne teme saradnje i rada na problemima koji su izbili nakon rata, i dan-danas saraduju u tom kontekstu. I mislim da njihov doprinos na neki način jeste drugačiji jer se bavi stvarima koje nekako imaju drugačiju perspektivu i pristup gledanja konteksta rata i onoga što se dešavalo nakon rata.

Ukazuje se na doslednost ženskog pristupa koji nije poljuljan nepovoljnim institucionalnim okruženjem i drugim izazovima, a dve aktivistkinje navode i razlike ženskog pristupa u izgradnji mira u odnosu na karakteristike uslovno rečeno muškog

dela civilnog društva, odnosno civilnog društva u generalnom smislu. Po jednoj aktivistkinji, ženske mirovnjakinje nisu npr. trčale za projektima već su dosledno radile i dalje rade na izgradnji mira. Druga aktivistkinja navodi veću otvorenost i senzitivnost ženskog pristupa pri organizovanju različitih aktivnosti, za razliku od muškog dela civilnog društva ili pak civilnog društva u generalnom smislu koje i samo robuje ekskluzivizmima i zatvorenosti:

Same te žene koje su se opirale ratu devedesetih godina jesu mi inspiracija i dan-danas, jer su one i dan-danas ostale dosljedne svojim ciljevima, vizijama, idealima, nazovimo to kako god hoćemo, nekim svojim ciljevima; ja mislim da su, za razliku od nekih nevladinih organizacija, njihovih strateških pravaca koji se mijenjaju kako projekti dolaze, one ostale dosljedne onom svom mirovnom stavu i otporu ratu.

Dok nekako taj 'muški pristup', u kontekstu mira i pomirenja, apsolutno odbacuje ovaj princip djelovanja. Nekako nisam dosad vidjela slične inicijative da su se dešavale u tom nekom paralelnom civilnom društvu u kojem dominiraju muškarci u Bosni i Hercegovini, tj. da su pokušali da dovedu muškarce, sve nas, za sto, da razmišljamo o svim temama ravnopravno koje se tiču sviju nas. Uvijek je to bilo nekako ekskluzivno, alternativno, drugačije, mimo političke stvarnosti, a mi nekako mislimo da ne treba odbacivati tu političku stvarnost u kojoj djelujemo. Moramo je prihvatiti jer to

paralelno djelovanje apsolutno ne daje nikakve rezultate; mi hoćemo institucije koje su po mjeri građana, a za to moramo da radimo i sa njima i moramo podržavati žene, bez obzira u kojoj stranci jesu i bore se za takav svijet. I zaista mislim da je to drugačiji pristup od onog što jeste generalno princip civilnog društva, [taj drugačiji pristup ne samo što] odbacuje svaku vrstu djelovanja kroz politički sistem i stranke nego apsolutno i *a priori* kritikuje sve što se institucionalno i *mainstream* dešava i mislim da je to zaista razlika između žena i ženskog pristupa i pristupa koji je neki generalan pristup. Jer se dešavalo, i više puta smo zbog toga kritikovali mnoge druge organizacije koje organizuju skupove o miru i pomirenju, da na njima uglavnom, i kao uvodničari, govore i sede muškarci. I onda je glavni odgovor bio, što je meni uvijek užasno bilo, pa nema adekvatnih i kompetentnih žena koje mogu da govore o tome, a drugi odgovor je bio da one i neće da govore o tome. Ali mislim da je to samo linija manjeg otpora. To apsolutno nije tako i mi dan-danas imamo u civilnom društvu te raskorake između ženskog pokreta i pokreta generalno civilnog društva i oni negdje, nekako, nisu suprotstavljeni nego djeluju paralelno, prosto kao da djeluju dva paralelna svijeta, a radimo na istim stvarima i uvijek je jako teško pomiriti te neke momente. I dešavaju se neki izleti, oni zovu aktivistice da govore na tim temama, ali to su uglavnom izolovani slučajevi, nema nekog snažnijeg pristupa saradnji i mislim da to i jeste problem koji doprinosi tome da nemamo

snažniji uticaj u kontekstu mira i pomirenja generalno u civilnom društvu, ne samo u BiH već i u regiji. Mislim da se to isto dešava i u Srbiji i u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Kao da se taj neki patrijarhalni mentalitet preneo u civilno društvo, ja to tako posmatram.

Jedna intervjuisana aktivistkinja, pored već pomenutog prelaženja granica u kojem su žene bile pionirke, kao karakteristiku ženskog pristupa navodi kreiranje zajedničkih prostora i narativa nasuprot hijerarhiji žrtava i iskustava koja se teže administrirati od strane različitih tačaka naizgled raspršene političke moći, a što vodi, između ostalog, i negaciji različitih iskustava, odnosno njihovom različitom vrednovanju:

Da smo zaista uvijek bile prve u prelasku granica, u zajedničkom definisanju narativa, u smislu da vjerujemo da je svako naše iskustvo podjednako vrijedno bez obzira na kojoj strani se nalazile, da svaka od nas ima priču, svoju bol, svoju hrabrost, svoje emocije i da su sve te emocije jednake, imaju jednaku težinu i jednaku snagu i da moramo poštovati preživljeno. Da moramo razgovarati o svojim iskustvima i da zapravo imamo odgovornost prema novim generacijama da razgovaramo o svim iskustvima i da ponavljamo, stalno ponavljamo naučene lekcije, i one dobre i one negativne, a naravno i da govorimo o pozitivnim aspektima preživljavanja i o svemu onome što smo mi radile.

Najmlađa sagovornica je uobličila svoj odgovor na teorijskom nivou ukazujući na problem koliko su

i naučne discipline, posebno sigurnosne studije, maskuline, podvukavši takođe da pored institucionalnog nivoa ženski pristup pretpostavlja direktan rad na terenu, a što je takođe bilo pomenuto kao ključna karakteristika i kod drugih intervjuisanih:

Apsolutno jedna od mojih najvećih inspiracija je Cynthia Enloe, njena teorija je za mene suštinski ono što se sada dešava i na šta treba reagovati [...] ne znam da li bi to nazvala feminističkim koliko femininim, i mislim da je to nešto što treba sve više definisati kroz međunarodne studije, kroz političke nauke itd. [...] Međunarodna sigurnost je poprilično mlada grana i ona je iznimno maskulina još uvijek, mislim čak i načini podjele unutar međunarodnih sigurnosti svih pravaca i teorija i sagledavanja mira zaista su u svojoj suštini maskulini, a Cynthia Enloe nudi taj jedan feminini pogled na ono što jeste i što treba biti, i kad kažem feminin mislim da uzima u obzir ne samo te rigidne strukture i dinamike među njima, kao što je slučaj u nekim pravcima unutar teorije, već zaista [pokušava da sagleda] globalnu sliku i dinamiku između mikrosocioloških nivoa analize i velike strukture [...]. Tako je za mene feministički pristup miru jedini mogući i on podrazumijeva veću, u isto vrijeme, veću nadu u institucije i držanje njih *accountable*, ali s druge strane i jedan inkrementalni, *bottom-up* rad sa individuama u zajednicama na terenu.

Velika većina intervjuisanih kao ključnu razliku navodi direktan rad sa ljudima, posebno sa žrtvama i preživelim, što je karakteristično za ženski

aktivizam u civilnom društvu, kao i bavljenje problemima i suštinskim pitanjima koja se od strane institucija smatraju nevažnim ili se guraju pod tepih. Razbijanje različitih tabua i stalno prelaženje granica na različitim nivoima jeste ono što je takođe karakteristično za ženski pristup i dve aktivistkinje opisuju takve aktivnosti u kojima su uključene različite grupe s ciljem diversifikacije iskustva. Aktivizam je doprineo i razbijanju predrasuda i pronalaženju onog ljudskog u svakoj osobi, što je po jednoj intervjuisanoj možda i najveći značaj ženskog mirovnog aktivizma:

U teškim ratnim okolnostima u pojedinom periodu u mom rodnom gradu ja sam zaista mislila da preko granice žive samo vanzemaljci a ne i ljudi, jer mi nije bilo jasno kako neko može da dopusti da se dešava ono što se dešavalo. Ali onda shvatite da nisu svi vanzemaljci, kada upoznate ljude, žene i muškarce koji pružaju otpor u istoj onoj mjeri i s istom onom hrabrošću s kojom vi pokušavate da pružite otpor ratnim dešavanjima s ove druge strane. U kojoj pokušavate da preživite i oni pokušavaju da vam pruže podršku da preživite. I sada [kad] radite na izgradnji mira u postratnom periodu, periodu tranzicije (ponavljam, terminima od kojih se meni diže kosa na glavi), vi ne možete da budete kao većina; nažalost, većina običnih građana i građanki jednostavno je ubačena u istu vreću i ono što politički lideri kažu jeste da se to podrazumjeva i da se to prihvata zdravo za gotovo.

Gotovo sve intervjuisane aktivistkinje kao odgovor na ovo pitanje navode inicijative *ženskoj*

suda i Mira sa ženskim licem, i kroz uvide u ove aktivnosti artikulišu načine na koje vide razlike između institucionalnog pristupa i pristupa koji je karakterističan za civilno društvo, posebno za njegov feministički deo.

Kad je u pitanju izgradnja mira, tu su zaista žene u crnom napravile sjajne stvari, evo, ja ih stalno spominjem, ali su zaista napravile u Srbiji bum [...] i kad razmišljam o toj nekoj regionalnoj saradnji između Bosne i Hercegovine i Srbije, meni je uvijek u sjećanju *ženski sud – feministički pristup pravdi*, koji je bio u Sarajevu 2015. godine, i negdje sam emotivno... sad ću početi plakati, ali negdje je taj sud, koji je okupio žene iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije, Kosova, Bosne i Hercegovine, za mene bio slika toga kol'ko smo zaista mi izvan planiranja rata devedesetih godina bile, i kol'ko se apsolutno nikad nismo razdvajale po toj nacionalnoj, etničkoj bazi, niti bilo kojoj drugoj bazi, nego smo bile povezane i ostale povezane, i ujedinjene smo u jednoj zajedničkoj priči, a to je da je rat srozao apsolutno sve nas, posebno žene, i da mi nismo učestvovala u planiranju tog rata niti smo to željele, a sa druge strane suočile smo se sa ogromnim gubicima i bile smo kolateralna šteta u najvećoj mogućoj mjeri. I onda mi je taj, recimo, događaj bio inspiracija kol'ko smo povezani regionalno, i npr. još mi je inspiracija kol'ko se nastavljaju regionalno povezivati žene mirovnjakinje iz Srbije i Bosne i Hercegovine i dan-danas, one imaju regionalne sastanke i slično. Mislim da su bitne i te zajedničke reakcije, koje su bile i saopštenja za

javnost posebno, ali ono što je važno spomenuti jeste da je ta regionalna saradnja između Bosne i Hercegovine i Srbije u najvećoj mjeri vidljiva, evo približavamo se i godišnjici obilježavanja genocida u Srebrenici 11. jula, koja će biti evo sad, u nedjelju, a *žene u crnom* nikad nisu prestale dolaziti i majke enklave Srebrenice svaki put ih dočekaju. I to je negdje meni bitno u kontekstu tih žena koje su preživjele seksualno zlostavljanje, ratne torture i iz Bosne i Hercegovine i iz Srbije, to što su održale saradnju između sebe. Znači, to je negdje jedna slika koja bi trebalo da se šalje prema vani, posebno političarima i političarkama, kako se mogu prevazići sve te barijere, granice, uprkos tome što se radi o ženama koje su ili izgubile nekoga ili su one same bile žrtve raznih oblika ratnog nasilja, silovanja i bilo kog drugog zločina, ratnog zločina.

...to je za mene, ta izložba *Mir sa ženskim licem*, jedna topla, humana, ljudska i ženska priča, i jedno razbijanje predrasude da su žene slabiji spol, jer sve su one bile u nekakvom plamenu rata, u nekakvoj izgubljenoj nadi, i sve su se one kao feniksi uspjele podići, uspjele svoju djecu izvesti, što mi kažemo, na pravi put, i uspjele ostati humane jer su sve boriteljice za ljudska prava i sve su mirovnjakinje. I to je nešto što je za mene najljepša poruka te izložbe *Mir sa ženskim licem*, jer ta inicijativa je krenula 2013. godine, mi idemo dalje, sad smo u nekim drugim aktivnostima, ali sve smo ostale na okupu, sve smo podržavateljice jedna drugoj i sve smo mirovnjakinje.

Formalni i/ili neformalni pristup. Institucionalno vs. civilno

Rezultati istraživanja o procesima pomirenja svedoče da u generalnoj populaciji institucionalni pristup izgradnji mira izaziva određenu skepsu, posebno kada su u pitanju formalni donosioci odluka, odnosno političari, u koje se ima najmanje poverenja u odnosu na druge aktere/ke ovih procesa (Wilkes, 2013: 6). Činjenicu da je institucionalni pristup gotovo u potpunosti zakazao, intervjuisana iz mlađe generacije objašnjava ovako:

Velika razlika postoji, znači institucionalni pristupi izgradnji mira vide samo zakonsku regulativu i apsolutno nisu napravili ništa u procesima suočavanja sa prošlošću. Znači, usudiću se reći da je apsolutno i nema, jer ako uzmemo i tu zakonsku regulativu, vidimo da nemamo strategiju o žrtvama, pa nemamo je čak ni u zakonima u Republici Srpskoj o ženama koje su preživjele ratna silovanja itd., znači jednostavno institucionalni pristup je tu totalno zakazao; moram priznati da bez tog nevladinog pristupa koji je preuzeo ulogu države u najvećoj mogućoj mjeri, mi znamo da su međunarodne nevladine organizacije po okončanju rata napravile ogromne stvari. Mi možemo sad diskutovati o tome na koji način su oni radili, da li je to bilo transparentno, o tome se može diskutovati, ali su napravili ogromne pomake kroz razne donacije i obnovu i rekonstrukciju i slično. I negdje je taj institucionalni pristup pomirenju po mom mišljenju ostao baziran samo na kućama, daj da mi vama popravimo kuće, a apsolutno se nije

zadiralo ni u jedan drugi segment. Znači, nije se zadiralo niti u obrazovni sistem, da vidimo kakve su to knjige iz kojih djeca nastavljaju da uče, nije se zadiralo u istoriju, u smislu da postoji jedinstvena istorija o tome što je bilo devedesetih godina, nije se zadiralo u duše ljude, znači u taj PTSP, niko nije pričao o tome, niti su se od strane institucija radili neki strateški programi da vidimo šta i kako. Da ne govorimo o memorijalizacijama, jer imamo još uvijek memorijale koji imaju fašističke oznake, da ne kažem da imamo ratne zločince koji su se vratili, nakon što su svoju kaznu odležali, u svoje ranije lokalne zajednice, što je opet re-traumatizacija za žrtve koje su tu bile. Niko o tome ne priča, jednostavno su prosto krenuli u taj proces rekonstrukcije objekata nakon '95. godine i ljudima se nisu bavili.

S druge strane, i civilno društvo nije jednoznačan, homogeni pojam, kao što to nije ni ženski aktivizam. Neka ženska udruženja npr. reprodukuju patrijarhalne norme (Popov Momčinović, 2013: 176), što je posebno karakteristično za ruralne i manje lokalne zajednice u kojima aktivistkinje reprodukuju i etničke stereotipe stvarajući podelu na „naše“ i „njihove“ žene, na šta, doduše, nisu u potpunosti imune ni ženske organizacije iz urbanih centara (Helms, 2010: 19).

Jedna aktivistkinja izražava skepsu prema samom pojmu institucionalnog pristupa:

Ja imam problem s terminima institucionalne izgradnje mira, jer ne vjerujem da instituci-

je mogu graditi mir, one mogu dati samo jedan podstrek i podršku da bi se mir gradio, jer vjerujem da je mnogima, ne samo meni, mir starije duha prije svega.

Institucije takođe nisu homogene, i aktivistkinje kroz svoje odgovore, svoje aktivnosti i promišljanja, ispituju mogućnosti i domete tzv. *gender mainstreaminga*, počev od mesnih zajednica do tzv. državnog vrha i vrhova susjednih država:

Trenutno radimo u 5 gradova na nivou kantona po 3 mjesne zajednice, to je 3 puta 5, 15 mjesnih zajednica; radimo edukaciju u 5 modela, od problema diskriminacije, sa ženama koje su žrtve kućnog nasilja, mobinga na poslu, pitanja kako da žene saraduju sa vlastima i razvijamo ekofeminizam. Na kraju, kada sve to završimo, u tih 15 mjesnih zajednica u 5 gradova ostaće nekih 5 aktivnosti koje žene u svojoj sredini vide kao potrebne da bi se poboljšao život u njihovoj mjesnoj zajednici. Jer kod nas su mjesne zajednice zaposeli muškarci, oni što piju pivčine, igraju domino, karata, šaha, a kad tu uleti neka žena, oni nju odmah pretvore u kafe kuharicu, a mi to sada ne damo, mi se protiv toga borimo i u ovakvoj situaciji, to nije dovoljno, ali sa ovakvom politikom, kakva se vodi na nivou naše države, to je jedino što možemo uraditi za žene tako da one mogu doživjeti nekakav pozitivan efekat i učinak svog rada, jer ovo drugo je jako teško.

Recimo, ono čime sam se ja bavila i što je meni bilo zanimljivo, a to su žene u visokoj

politici, ja vidim da one uopšte nisu doprinjele izgradnji kulture mira; dakle, to što je Kolinda Grabar Kitarević bila predsjednica Hrvatske, to što je Brnabić premijerka Srbije, to što je Željka Cvijanović predsjednica RS, to što je Bisera Turković ministrica vanjskih poslova [...].

Pitanje institucija se problematizuje kroz ukazivanje na način rada *gender* centara i načina funkcionisanja stranačkih tela, kao što su forumi žena i sl.:

Mi sad imamo, šta ja znam, imamo taj neki *gender* centar, koji kad god se meni obratio ja sam bila šokirana kako mi se obraćaju nefeministički. Imamo te forume žena po tim strankama i to je sve, tipa drage ženice, poruke na *Viberu*, razmjene recepta, *pretty women* forum i tako dalje, to je stvarno, 8. mart i to. Mislim, ja nekako imam takvu, osjećam takvu nježnost prema svemu tome, ja to zovem *hankapaldumizam*, stvarno, to je neka vrsta i odbrambenog mehanizma i to se može pametno iskoristiti zaista, ali eto, naprosto bilo bi divno da su žene koje su gradile mir i tokom devedesetih i koje su se borile za mir budu prepoznate kao glavne članice našeg društva, a ne da im, evo, ni ja ne znam imena.

Aktivistkinja iz mlađe generacije govori o zloupotrebi sinergije između javnog i privatnog, državnog i civilnog. Ona institucionalni deo posmatra i kroz prizmu rada i matrice donatora, ističući da i država često nesvesno preuzima te neoliberalne matrice, a ono što je koliko-toliko institucionalno

rešeno kada je reč o pravima žena (kao što je npr. porodijsko odsustvo) dobrim delom jeste nasleđeno iz prethodnog sistema.

Izostanak žena, odnosno način na koji se manifestuje prisustvo žena u politici, kako po njihovoj brojnosti i odlukama koje žene u politici podržavaju, tako i po tome šta one zapravo simbolišu, proizvodi s jedne strane razočaranje, ali i motiviše, predstavlja nešto od čega se ne odustaje:

Tako su negdje, u tim formalnim procedurama rata, zaista žene u većinskoj mjeri izostale, što mene, kao mirovnu aktivistkinju, i danas motiviše, i kao feministkinju i kao pravnicu, da se trudim da u svim segmentima, ne samo u ovim pisanim i javnim politikama nego i u svim društvenim aktivnostima, ukazujem na važnost ženske vidljivosti i vidljivosti njihovih doprinosa. I tako je negdje taj moj mirovni angažman utkan u sve segmente mog rada.

Imamo vrlo različitu scenu; ono što aktivistice u području ljudskih prava, ženskih ljudskih prava, mirovnih pokreta, angažmana feminističke orijentacije očekuju i djelovanje političarki i političara u institucijama vlasti, često nije kompatibilno; ponekad se može videti neka *ad hoc* podrška, ali ne vjerujem da postoji neko duboko razumjevanje i uvažavanje, kao ni percepcija. Mislim da će čak prije biti da se civilni sektor uvijek iznova nada i uvijek lobira da žene budu što vidljivije, da ih bude na političkoj sceni i uvijek ih prati ta nada da će možda biti drugačije [...].

S druge strane, žene nisu u politici samo u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj i regiji, već i drugde u svetu, gde utiču na donošenje odluka i u Bosni i Hercegovini, koja i dalje obitava u svojevrsnoj *dejtoniji*,¹⁸ pod protektoratom međunarodne zajednice:

Prije dve godine u Ženevi sam bila izložena lobiranju pojedinih aktivistkinja iz zapadnih zemalja i diplomatkinja koje su se bavile problemom sužavanja obima ženskih prava, pravom na kontracepciju, pravom na donošenje odluka o sopstvenom životu. Na forumu, međunarodnom forumu gdje je bilo osoba iz preko 100 zemalja, ta osoba je svojim vokabularom, svojim nastupom i tako dalje, radila na tome da promjeni mišljenje aktivistkinja za ženska prava! I vi sad stojite i sjedite u toj areni i posmatrate šta se dešava. Ja onako u šoku i ne mogu da vjerujem da su došli do tih foruma. Pa ne mogu da govorim: o, ženska prava, nema pregovaranja o ženskim pravima! Al' onda oni, ti isti, oni sjede sa diplomatima iz svojih zemalja, a vi znate da će danas-sutra te zemlje uložiti veto na određene humanitarne programe i programe razvoja ili će tu neko ko donosi odluku o mom životu narediti da se radi ovako ili onako.

Tri aktivistkinje, iz sve tri generacije, ukazuju na to da institucionalni pristup nekad preuzima ženske aktivističke inicijative u smislu njihovog smeštanja u okvire koji odgovaraju vladajućim matricama, i navode različite oblike manipulacije,

18 Izraz profesora mirovnih studija Nerzuka Ćurka.

ističući da se naizgled paradoksalno ženski mirovni aktivizam koristio za održavanje *statusa quo*:

Da je prepoznato, jeste, u neke manipulativne svrhe, kad zatreba, evo, možemo pokazati ima i toga [...].

Rijetke su bile one aktivističke inicijative koje nisu imale taj neki dobar i human čin. Većina tih mirovnih inicijativa koje su sprovedene, a koje su dolazile iz nevladinog sektora i iz aktivizma direktno, sve su one imale dobru svrhu, ali dosta njih naravno nije zaživjelo, niti postalo institucionalni dio politika. Neke jesu, ali u onom opsjegu kako je to predstavnicima institucija odgovaralo. I naravno, većina tih inicijativa koja jeste priznata, priznata je bila za vrijeme predizbornih kampanja sa ciljem da se dobiju glasovi [...].

Ja sam jedna od onih žena koje su izmanipulisane za vrijeme potpisivanja Dejtonskog sporazuma i potpisivanja finalnog ugovora u Parizu. Mi smo dobile poziv od, haj'mo reći, tada vlade Bosne i Hercegovine da dođemo u Sarajevo da na neki način podržimo potpisivanje ugovora, i mi smo se sa velikim zadovoljstvom odazvale, došle u Sarajevo, da bismo se našle na jednoj manifestaciji koja nam uopšte nije bila niti obrazložena, niti smo shvatile o čemu se radi, niti smo dobile dovoljno detalja. Kasnije smo shvatile da mi nismo ni na kakav način bile konsultovane i pored toga što su i aktivistkinje i ženske organizacije jako puno radile

za vrijeme rata. Od podrške preživjelima, žrtvama, humanitarnih aktivnosti i tako dalje, a ni na koji način nismo bile konsultovane u pripremi Dejtonskog mirovnog sporazuma, nismo ni na koji način bile prisutne za vrijeme samih pregovora, nismo bile prisutne ni za vrijeme potpisivanja. Iz ove perspektive, ako išta mogu da poručim, mogu da kažem tu ključnu naučenu lekciju, a to je da o našim iskustvima moramo da govorimo!

Granice između institucionalnog i aktivističkog pristupa su, kako je navela jedna aktivistkinja, i ovde porozne, što sagovornica iz srednje generacije tumači u smislu prenošenja patrijarhalnog modela u civilno društvo posmatrano generalno. Ono što same aktivistkinje dalje ispituju jeste da li se mir sa ženskim licem može dalje graditi samo kroz civilno društvo bez prisustva institucionalnog momenta. Dve intervjuisane sebe smatraju eksplicitno institucionalnim aktivistkinjama, ističući da je paralelizam između civilnog i formalno političkog besplodan, a što se provlači kao manje eksplicitna tvrdnja i u drugim promišljanjima. Čini nam se da je ovde prisutna podela na „dva tabora“. Prvi, po kojem je bilo kakav veći učinak feminističkog mirovnog delovanja na koncu razoružan i sveden na margine u ovakvom institucionalnom okviru, npr.:

Bez odlučivanja, dakle onog sa političkog, vojnog, ekonomskog, diplomatskog vrha, svako drugo odlučivanje nije dovoljno. Dakle, ja sam bila učesnica svih mirovnih demonstracija prije rata, držala se za ruke, pravili smo krug oko bogomolja u ratu u Sarajevu, dakle sve moguće,

i šta je bilo – ništa. Ostala je lijepa slika, doživljaj čovjeka, samopoštovanje da si bio dosljedan, ali samo vaninstitucionalno djelovanje, bez institucija, nije dovoljno [...].

U okviru drugog „tabora“ ističe se da, uprkos sve-mu, ipak treba nastaviti sa zalaganjima kada je reč o praksama urođnjavanja a posebno kada je u pitanju ravnopravno učešće žena u procesu donošenja odluka. U tom smislu su posebno važni lični primeri nekih edukovanih i osvešćenih političarki koje su uspele da iskorače iz političkog *mainstreama* koji fragmentarno i manipulativno orodnjava javne politike. Po jednoj intervjuisanoj, ove pojedinke su izložene različitim oblicima pritisaka i nasilja, te ih je potrebno posebno podržati jer su usamljene:

Mi da imamo više Mirjana i više Selmi, pa to bi bilo puno drugačije; one su usamljene, a ipak, kad si usamljena, bez obzira na to kol'ko si jaka i sposobna, teže ti je izaći na kraj s tim. A da je više žena to je neosporno, i mislim da bi trebalo, mislim da bi naša aktivnost trebalo da bude da sve zapnemo ko lude, jer kao što se ne može formirati nijedno tijelo bez ovog ili onog, tako ne može ni bez [žena] (ne znam otkud nađoše 40%, kad je nas 51%!). Ne može da se formira, pa ne mora se ni formirati, ali ako se već formira, onda žena mora da bude 50%, kol'ko nas i ima, e tu da za-jašemo sve ženske nevladine organizacije [...].

Oba ova, uslovno rečeno i u svrhu analize kategorisana promišljanja, susreću se u jednom, a to je

da postoji izraženi paralelizam između onoga što su radile i dalje rade institucije, i onoga što predstavlja žensku mirovnu politiku.

Stoga se i u odgovorima na pitanje „Šta bi bilo drugačije da je više žena uključeno u institucionalne procese?“ problemi i argumenti koji su navedeni dodatno obrazlažu. Aktivistkinje i ovde odbacuju svaki rodni esencijalizam o nekakvoj ženskoj mirovnoj prirodi *per se* koje društvo uvažava, „ali samo dotle dok je držim kao ukras na opisu žene, bezbedno po društvo i po sistem“ (Perković, 2008: 307). Žena je bilo i na drugoj, ratničkoj strani (npr. slučaj Biljane Plavšić), ali su one vidljive po patrijarhalnim matricama, jer nas šokiraju i uznemiravaju „normalne“ granice femininiteta (McLeod, 2019: 671). Aktivistkinje koje su sebe definisale kao institucionalne aktivistkinje, odnosno koje rade na osnaživanju žena u politici kroz *gender mainstreaming*, ipak pretpostavljaju da bi verovatno mnogo toga bilo drugačije, između ostalog jer:

Ono što su istraživanja pokazala jeste da su žene previše fer, pa ne odlučuju o nekim stvarima koja su posebno važna ako su izvan njihovih političkih okvira. Tako da vjerujem da ono šta su oni dogovorili u kafanama prilikom pravljenja nacрта koliko će teritorija i koja će teritorija kome pripasti devedesetih godina, one vjerovatno ne bi odlučivale o tome izvan svojih političkih fotelja, a s druge strane, kad odlučujete o nečemu unutar nekog političkog tijela, onda i mediji imaju pristup, tako da bi svi imali pristup informacijama.

Aktivistkinje koje su bile skeptične, zbog saznanja da patrijarhalne strukture apsorbiraju ženske kapacitete u svoje patrijarhalne okvire, uključujući i one mirovne, podvlače pri tome, i sa time se slažu sve sagovornice, da je najvažnija stalna edukacija žena o tome koja su sve njihova prava, kao i jačanje njihovih političkih kapaciteta, s obzirom na to da su u ratu žene bile puki objekti i sredstvo za vođenje destruktivnih politika, što se pokušavalo zamaskirati kooptacijom *nekih* žena u političke procese. Ovi oblici kooptacije se nastavljaју i u poratnom periodu, što je posebno očigledno u kontekstu izazova novog desnog populizma.

Izazovi novog desnog populizma

Nova kretanja na globalnoj sceni, poznata kao novi desni populizam, stvaraju nove i, kako većina sagovornica ističe, nepovoljne okvire po ženski mirovni aktivizam. S druge strane, prepoznaje se da je na ovim prostorima reč o kontinuitetu jedne te iste politike u poslednjih trideset godina:

Kao da postoji taj konzervativni, taj dešnjački zaokret, ali u Bosni i Hercegovini su i ove demokratske i sve ostale stranke, i one lijeve, sve su postajale desne. U svim fazama od devedesetih začas se oni za dobrobit svoje fotele, začas se svi oni prešaltaju, oni nemaju obraza i stida ni srama, nit oni imaju jaku izgrađenu političku platformu, oni svi začas promjene, trče na dešnjački stub jer odatle je najlakše vladati narodom [...]. Ova muškarčka politika, nacionalno obojena samo da bi

se sakrila korupcija i lopovluk, ne misli ni o ženama ni o vjeri ni o Bogu, ni o čem, nego samo kako će na što lakši način, sa što manje rada, da sakriju sve te svoje lopovluke jer oni nas od devedesetih godina jašu. Jašu! Bez obzira jel to u mozak il u glavu, jel su nam na grbači, na našim parama, na našim sredstvima, oni jašu sve, a iza svega stoji Bog i moj narod. Taj narod se više popeo na glavu svima, kao da više ne postoji čovjek, a ne daj bože da postoje žena i dijete, pa i druge marginalizovane grupe našeg društva.

Navode se i različiti izazovi, posebno u regionalnom kontekstu, koji se mogu preliti i na Bosnu i Hercegovinu:

Vidite šta se događa sa Istanbulskom deklaracijom. Ne daj bože da Hrvatska ili Srbija uvedu zakon o zabrani pobačaja; on ako bi u ponedjeljak bio uveden u Hrvatskoj ili u Srbiji, do petka bi bio izglasan u Bosni i Hercegovini, do petka u istoj sedmici! I tu mislim da smo mi žene solidarne jer jako je velik pritisak, jako, jer ovom Balkanu treba nove vojske. Treba nove, jer oni hoće još ratova, a naravno da neće ratovati njihova, ne daj bože, djeca ili oni. Tu bijedu i tu sirotinju treba da rode žene Balkana a najlakše je ako zabraniš pobačaj, najlakše je. To su ista ona pitanja koja nama stalno vise iznad glave ko Damoklov mač i mi stalno pratimo šta se dešava u Srbiji, šta se dešava u Hrvatskoj, jer znamo da bi to začas bilo preneto i u Bosnu i Hercegovinu.

Dve aktivistkinje smatraju da ne postoji dovoljna svest na našim prostorima o ovim problemima i da treba izgraditi strategiju reagovanja na ove konzervativne protivudare. Ističe se da smo kao društvo generalno nedovoljno obrazovani i neupućeni u geopolitička zbivanja, i da smo na različite načine obuhvaćeni, svesno ili nesvesno, ovim globalnim procesima:

Velika je šteta što se malo više ne bavimo tim problemima, pa i onaj [...] koji je nosio barjak tokom onih velikih demonstracija u SAD prije dvije godine je čovjek koji je porijeklom s ovog područja [...]. Mi ne znamo i mislim da ne razumijemo, mi nažalost nismo dovoljno obrazovani da razumijemo ova geopolitička dješavanja u svijetu, a ona imaju i te kako implikacije na naš svakodnevni život.

Mi se moramo strateški odrediti prema tome. Moramo razgovarati o tim problemima i moramo se pripremiti [...]. U Srbiji su te organizacije vrlo snažne, u Hrvatskoj je takođe bio protest koji je čak pokrenuo ustavni referendum u vezi sa pitanjem braka i pitanjem života i svega ostalog, tako da nije to negdje tamo, ne znam, na drugom kraju svijeta. Nama je to vrlo blisko i u smislu mentaliteta, i dijelimo političku stvarnost, tako da mislim da mi moramo biti spremnije na stvari koje nas čekaju. To sve nije baš tako daleko od nas, a mi smo se nekako uljuljkale, pa ne vidimo stvari koje se dešavaju oko koje nas se i te kako tiču. Moramo biti spremnije da odgovorimo na te probleme i izazove i da se zajednički nosimo s tim i da

imamo neke strategije djelovanja, strategije brige o sebi, takođe. Takođe imamo odgovornost da štitimo jedna drugu i naša solidarnosti mora nekako biti, ne kažem da nije snažna, ali mora biti vidljivija.

Pitanje koje se nameće jeste kako se i kojim to strategijama odupreti, pored pomenute feminističke solidarnosti. Po najmlađoj intervjuisanoj, progresivni pokreti, uključujući i feministički, postaju reakcija na ono što se dešava, ali su oni uvek u granicama pristojnosti i političke korektnosti, dok desni populistii nemaju nikakvih moralnih kočnica:

Svarno se vidi da su razvili neke strategije, kao što je recimo stvaranje imena za određenu skupinu kao što su „soroševci“ i onda targetiranje te skupine na osnovu nekih afekata koji se vuku iz istorije, konteksta i svega mogućeg, i mi zapravo za njima kaskamo i strašno mi je vidjeti da su mirovni aktivisti u regiji uglavnom reakcija na njih sada postala [...]. Evo, mogu dati konkretan primjer: recimo kad je krenulo ovo sve sa *fake news*, i onda se kao razvilo sa druge strane kao *debunking fake news* i sad ide klip nekog mladog momka koji uzme *fake news* i kaže ovo je laž i onda opiše zašto je to laž. To nije efektivno zato što to je moglo nekad prije, ali ono što bi recimo po meni bio proaktivni pristup je ignorisati *fake news* i na isti senzacionalistički način na koji je taj *fake news* napisan napisati istinu, a to je ono što jako fali. Mislim, ima ljudi koji to zaista pokušavaju da rade, ali naprosto čini

mi se da često i feministkinje i generalno svi progresivni pokreti imaju tu potrebu da ostaju pristojni... da promovišu neke fine vrijednosti i to u ovom trenutku čak djeluje previše sterilno i zbog toga nije privlačno ljudima.

Pandemija Covid 19: Ogoljavanje nasilja, humanitarnost delovanja

Pandemija kao i desni populizam prelazi granice i nameće nove izazove i ograničenja ženskom mirovnom aktivizmu. Neke intervjuisane poredе pandemiju sa ratnim periodom s obzirom na opštu neizvesnost koja ih karakteriše, kao i na činjenicu da su žene kako u ratnom periodu tako i tokom pandemije obavljale veliki broj humanitarnih poslova. U tome prepoznaju snagu žena i važnost tzv. etike brige, ali i opasnost da patrijarhalno društvo, koje ima tu tendenciju, ponovo suzi ženski aktivizam na ono humanitarno. Jedna intervjuisana navodi kako odluke koje su donosile vlasti uopšte nisu imale u vidu potrebe civilnog društva i organizacija, što takođe potvrđuje ranije pomenuti raskorak između institucionalnog i aktivističkog pristupa između kojih i danas postoji veliko nerazumevanje usled neuvažavanja doprinosa aktivistkinja (i aktivista).

I dok je rat ogolio pravu suštinu patrijarhata, prelivši nasilje u porodici koje se toleriše na javni trg (Iveković, 2000: 24), pandemija je ogolila koliko smo zapravo ostali rodno neravnopravno društvo, ne ispitujući prilikom donošenja različitih mera (kao što su npr. ograničenja kretanja) posledice koje one imaju po marginalne grupe, po-

sebnu žene koje su izložene nasilju u porodici ili su u stanju rizika od istog. Po rečima intervjuisane aktivistkinje:

Sve se u pandemiji isto kao u ratu ogolilo. Nasilje nad ženama, slabija pozicija na tržištu rada, slabija pozicija u mogućnosti profiliranja svojih interesa, profesionalnih napredovanja; dakle, u svim sferama, od porodičnog do političkog života, ogolila se opet ona suštinska ekonomska politička nejednakost između žena i muškaraca.

U ovom ogoljavanju stvarne pozicije i uloge žena u društvu tokom Covida, najmlađa intervjuisana prepoznaje vraćanje na bazična, nerešena pitanja:

Jako mi je drago što se ova debata oko TERF-a i tih stvari malo smirila zbog Covida, ali imam osjećaj da je Covid vratio stvari na neke osnove koje nismo riješile, a to je raspodjela kućnog posla, nasilje u porodici, ekonomsko stanje žena u našim zemljama i slično. Mislim, kad se cijela ta debata desila i kad je šiznula po Balkanu meni je to toliko smiješno bilo: sjede neke žene čije komšinice muž tuče povazdan i kao nešto raspravljaju o nekom TERF-u, pa eto to je nešto što mi je bilo jako drago vidjeti, da je na neki način korona sve resetovala, ponovo nam pokazala o čemu mi zapravo pričamo.

Ovaj svojevrsni povratak bazičnim temama ne treba posmatrati izolovano od mogućnosti samih aktivistkinja da se na njih usmere na pravi način. Ne radi se samo o promeni načina rada i o tzv. „zumanju“

i internet sagorevanju, koji su nekim aktivistkinjama omogućili da obnove feminističke veze održavanjem velikog broja onlajn konferencija. Aktivistkinja čija organizacija radi sa ženama žrtvama porodičnog nasilja je detaljno opisala probleme sa kojima su se suočavale žene koje su izašle iz sigurne kuće neposredno pre izbijanja pandemije i dodatne psihološke pritiske koje su trpele žene koje su tu boravile:

Mene je to posebno pogodilo u kontekstu rada sa žrtvama nasilja, pošto *Fondacija „Udružene žene“ Banja Luka* dosta radi sa ženama koje su preživjele nasilje. Mi smo imale konkretne primjere žena koje su zbog pandemije ostajale bez posla i nisu mogle da prehrane svoju porodicu a netom su izašle iz sigurne kuće i odvojile se od nasilnika. I koje su ili poslate na čekanje ili su ostale bez posla i čija je životna situacija bila ugrožena. Ili žene i djecu koji su bili u sigurnoj kući i koji su se pitali šta će sad s nama da bude ovde zatvorenima, hoće li se on osuditi na sudu, hoće li taj proces biti završen, kuda ćemo mi, hoćete li nas vi sad isterati, i takva nekakva strahovita promišljanja. Tako da smo mi morale uložiti ekstra napore da ojačamo njihovu sigurnost i mentalno zdravlje, da im pružimo osjećaj psihološke podrške, a i same smo bile ugrožene. I mnogo je to na žene uticalo u BiH, ali i na aktivistice takođe. Jer prosto, otvorila su se mnoga pitanja, i neka pitanja u vezi sa kojima smo postigli određene napretke ponovo su postala problem, u kontekstu zaštite žena od nasilja, rada sudova, rada centra za

socijalni rad, koji su apsolutno bili zatvoreni za rad sa korisnicama, koji uopšte nisu prioritizirali žene čija su prava bila ugrožena i uopšte nisu posmatrali žene i djecu žrtve nasilja kao nekog koga treba zaštititi, niti su uzeli u obzir rizike koje su oni proživljavali zatvoreni u kućama sa osobama koje vrše nasilje i tako. Tako da mislim da će se efekti Covida tek osjetiti u kontekstu našeg rada i djelovanja.

Aktivistkinje su se tako suočile sa različitim oblicima „sagorevanja“, pritisnute brigom o ranjivim kategorijama žena, pri čemu je i njihovo zdravlje i psihološko stanje bilo ugroženo:

Velike totalne promjene su se desile, nažalost; pored toga što sve mi jesmo aktivistkinje koje rade na milion različitih tema, mi smo ipak i dio naših porodica a mnoge od naših porodica su bile dotaknute Covidom i neke od nas su prebolovale Covid i nažalost nisu uspjele dobro da se oporave, to su isto stvari koje moramo uzeti u obzir kada govorimo šta dalje. Mi moramo ponovo zaista vidjeti da li smo mi dovoljno jake fizički kao žene, da li možemo i u kojoj mjeri možemo da nastavimo onako kako je bilo prije Covida, ako mogu tako da kažem. Prvo treba to dobro izanalizirati i onda zaista vidjeti koje su nam mogućnosti i praviti novi plan djelovanja.

Novi izazovi rađaju nadu u nove oblike saradnje, posebno sa aktivistkinjama iz regije. I dok vrh države Srbije teži da se predstavi kao „lider u

regionu“, u kom su između ostalog svi susedi dobrodošli na vakcinaciju bez obzira odakle dolaze, isti taj režim propagira sve one lažne vrednosti koje su upravo suprotne ženskoj mirovnoj politici. Neke od aktivistkinja iz Bosne i Hercegovine podvlače kako su puno naučile od drugih aktivistkinja, posebno od mirovnjakinja iz Srbije, ali iako je ženski mirovni aktivizam postavljen na postulatima stalne razmene iskustava i ravnopravnog definisanja potreba kroz kreiranje zajedničkih prostora, postoji stalna težnja da se on, kako u ratu tako i u postratnom periodu, nasilno potisne ili pak iskoristi u svrhe poravnavanja računa iz bliže i dalje prošlosti. Uprkos tome, ili zbog toga, ženski pristup izgradnji mira ne samo što je i dalje aktivan već uključuje široki dijapazon borbi protiv nasilne marginalizacije:

Mislim, ako bismo mi sada stale na putu kojim smo krenule, onda bi bilo kao da ništa nismo uradile, ja nisam džaba rekla da dok sam živa ja ću ovo raditi [...] oni bi silno željeli da mi stanemo s ovim, oni bi silno željeli da žene vrata u ove vjerske ustanove, da od njih naprave one humanitarke koje idu dijeliti pakete, posjećivati bolesne u bolnici; sve se ja to slažem, ali ženi je mjesto u izgradnji društva Bosne i Hercegovine, u izgradnji mira, u izgradnji boljeg života i u izgradnji jednog ravnopravnijeg, *gender* ravnopravnijeg odnosa u porodici.

Srbija

„Svima nama su tela (i duše) iskasapljeni, i svi smo (znali mi to ili ne znali) izbeglice prisiljene da napuštamo svoje domove - svoja unutrašnja bića za koja smo naivno verovali da pripadaju samo nama. Nacija nam ih je oduzela. Zašto i gde? Ne zna se, kao što se ne može ni zamisliti budućnost, već samo trpeti sadašnjost koja širi smrt i razaranje. Dogodiće se mnoge stvari, možda još gore, ali tolerancija, sporazumevanje, građanski red stvari - i mir - doći će tek na kraju, poslednji. Ako dođu.“

Žarana Papić, 1992

Navršilo se dvadeset šest godina otkako je počinjen 101 genocid u Srebrenici. Zvanični Beograd nije bio prisutan na obeležavanju u Potočarima. Premijerka Srbije Ana Brnabić tim povodom izjavljuje: „Ja ne bih išla, iako izražavam ogromno žaljenje i to je užasan zločin, to što se desilo u Srebrenici, i nemam nikakav problem da pokažem žaljenje i pijetet prema svim žrtvama, ali dok se ne privede pravdi svako onaj ko je napao predsednika Srbije, tada premijera, kada je otišao da izrazi poštovanje prema žrtvama, prema svim porodicama i bošnjačkom narodu, ja ne vidim zaista da je nama, zvaničnicima, mesto tamo.“¹

Ova nemušta izjava značajna je na nekoliko nivoa. Iako u njoj središnje mesto pripada predsedniku koji služi kao alibi za (ne)postupanje - što je opšti šablon delovanja aktuelne vlasti - ona u svojoj osnovi ne odstupa od jezika Deklaracije o Srebrenici koja je 2010. godine tesnom većinom izglasana u Narodnoj skupštini Republike Srbije. U njoj se „Srebrenica“ određuje kao mesto *zločina*, taj zločin je utvrdio Međunarodni sud pravde, i on se osuđuje zajedno s procesima koji su doveli do uverenja da se nacionalni interesi najbolje brane oružanom silom i fizičkim nasiljem. U tekstu Deklaracije se takođe pojavljuju reči saučešće i izvinjenje, kao i poziv svim stranama da nastave proces pomirenja kako se učinjeni zločini nikada ne bi ponovili. Pre 11 godina, međutim, Ratko Mladić je i dalje bio na slobodi, te se obećanje njegovog otkrivanja i hapšenja moglo razumeti kao deklarativni zalog Republike Srbije u naznačenom procesu pomirenja.²

1 Jutro, *Prva*, 11. 7. 2021.

2 Ratko Mladić je uhapšen godinu dana kasnije, u maju 2011. godine, a tadašnji predsednik Srbije i inicijator Deklaracije o Srebrenici

Kuriozitet ovog kratkog administrativnog iskaza je njegova četvrta i poslednja tačka, kojom Narodna skupština izražava očekivanje da će i drugi jednako osuditi zločine protiv pripadnika srpskog naroda, te da će i oni uputiti izvinjenje i saučestće porodicama srpskih žrtava.³ Ta *quid pro quo* logika od početka zasenjuje inicijalnu nameru i poravnava razne zločine koji se takoreći slučajno okupljaju pod imenom „Srebrenica“. Jer, iako je možda „užasan“ i „gnusan“, pa i veći od drugih, ovaj zločin deklaracijom nije genocid, i istinskog pomirenja ne može biti sve dok svi jedni pred drugima ne padnu na kolena. Jedanaest godina kasnije, posebno sada kada su u Crnoj Gori i Kosovu donete Rezolucije o zabrani negiranja genocida u Srebrenici, pokazalo se koliko je ova logika neodrživa u trajnom procesu izgradnje mira.

Poslanici Srpske napredne stranke 2010. godine nisu glasali za Deklaraciju o Srebrenici. Aleksandar Vučić, aktuelni predsednik stranke i države, uprkos novoj partiji, drugačijoj retorici i ambivalentno pomiriteljskom stavu, ostaje onaj isti koji je u julu 1995. za skupštinskom govornicom izgovorio: „Ubijte jednog Srbina, mi ćemo stotinu Muslimana, pa da vidimo sme li međunarodna zajednica ili bilo ko da udari na srpske položaje“.⁴ Vučić je 2007. s iste govornice poručivao da

Boris Tadić tim je povodom izjavio: „Okončali smo težak period i skinuli ljagu sa Srbije i njenog naroda“ (Ratko Mladić uhapšen u Srbiji, *Slobodna Evropa*, 26. 5. 2011).

3 Deklaracija Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici: 20/2010-3.

4 Snimak dostupan na https://www.youtube.com/watch?v=UGqv9CJbd3U&ab_channel=shiomiga1djura

„prostorije naše stranke u Skupštini Srbije jesu i 103
biće 'sigurna kuća' za Ratka Mladića. Moja kuća,
kao i kuće čitave familije Vučić, a nismo mala
familija, biće baš to – sigurna kuća za generala
Ratka Mladića, čoveka koga gone samo zato što je
štitio svoju zemlju. Ponosan sam na to i spreman
da snosim posledice“.⁵ Metafora nije slučajna –
upravo se u to vreme gradila prva sigurna kuća u
Srbiji,⁶ no ne za generale u zbegu, već za žene i
decu žrtve porodičnog nasilja.

Ono što izdvaja ovu godišnjicu „Srebrenice“ jesu
dve činjenice. Prva je da je Ratko Mladić pravo-
snažno osuđen na doživotnu kaznu zatvora zbog ge-
nocida u Srebrenici i ratnih zločina u Bosni i Her-
cegovini. Druga je da Srbijom prvi put u istoriji
vlada jedna takoreći „ženska vlada“: od 23 mini-
starstava deset vode žene, na čelu s premijerkom.
Takođe, od ukupnog broja poslanika i ministara,
čak 45,8% su žene.⁷ U kontekstu ovog istraživanja
druga bi činjenica morala imati istaknuto mesto,
iako navedena izjava Ane Brnabić takvom očekivanju
ne ide u prilog.

Medijska vinjeta iz Srbije

Vest o presudi Ratku Mladiću preneli su svi medi-
ji u Srbiji, s nižim ili višim stepenom precizno-
sti u vezi sa sadržajem optužnice, manje ili više

⁵ Beta, 4. oktobar 2007.

⁶ A. Apostolovski, Prva sigurna kuća, *Politika*, 20. 10. 2007.

⁷ Jovana Stanković, Od ukupnog broja poslanika i ministara u Srbiji
skoro 46 odsto su žene, *Danas*, 12. 3. 2021.

navijački, s manje ili više trivijalnih detalja (poput onoga o prstenu koji je doušnicima pomogao da ga otkriju u skrivanju).⁸ *Telegraf* ni na jednom mestu ne navodi reč „genocid“, *Informer* izveštava iz Kalinovika, Mladićevog rodnog mesta, i podseća na četiri generalove želje po odlasku u pritvor,⁹ *Politika* završava tekst iskazom da je „general Mladić u sudnici mirno pratio izricanje presude“,¹⁰ dok *Blic* naglašava da se smejaio i mahao u pravcu kamere.¹¹ *Novosti* su dan ranije podsetile čitaoce na „najmoćnije izjave generala u sudnici“, pa se tako navodi da ga je taj lažni sud, koji on ne priznaje, osudio na doživotni zatvor „na pravdi Boga zato što je svoj narod i državu branio od NATO-a“, sprečavajući da se srpska nejač baca u jame kao u Jasenovcu.¹² Umesto da se ova presuda tretira kao skidanje ljage sa srpskog naroda, kako je priželjkivao bivši predsednik Srbije, ona se danas tretira kao krajnji vid nepravde koju taj narod dočekuje dostojanstveno ili s prkosom. Mladić postaje heroj generacijama koje jedva, kao kroz maglu, pamte bombardovanje 1999, ali ne i ono što mu je prethodilo, za koje je Srebrenica ime optužbe, a reč genocid nedopustivi oblik ponižavanja i degradacije živih Srba i srpskih žrtava u istom ratu. U poslednjih

8 Ratko Mladić pravosnažno osuđen na doživotnu kaznu zatvora, *Telegraf*, 8. 6. 2021.

9 Mladić osuđen na doživotnu robiju! Haški sud nije imao milosti prema generalu!, *Informer*, 8. 6. 2021.

10 Ratku Mladiću potvrđena doživotna kazna, *Politika*, 8. 6. 2021.

11 G. N., Ovako je reagovao Ratko Mladić u trenutku kada mu saopštavaju da je definitivno osuđen na doživotnu robiju, *Blic*, 8. 6. 2021.

12 Ratko Mladić nije hteo da se pokori Hagu: Najmoćnije izjave generala u sudnici, *Novosti online*, 7. 6. 2021. <https://www.novosti.rs/vesti/politika/1004485/ratko-mladic-nije-hteo-pokori-hagu-na-jmocnije-izjave-general-a-sudnici-video>

26 godina izgubila se i linija među Srbima iz Re- 105
publike Srbije, koji su se u Bosni i Hercegovini
zatekli na vojnim i paravojnim putevima, i onih
koji su u Bosni živeli i na njenom tlu ubijali ili
bivali ubijeni. Mladić je u tom opštem poravnanju
istorijskih i geografskih činjenica postao simbol
borbe protiv NATO-a, dok je 11. jul postao simbol
svakog zločina počinjenog nad bilo kime.

O tome svedoče i novinski članci objavljeni u Beo-
gradu tog dana. Osim *Danasa*, jedinih novina koje
pišu o Srbiji danas - stavljajući naglasak na po-
sledice negiranja genocida¹³ - nema napisa koji na
bilo koji način tematizuju „zločin“ u Srebrenici.
Nema informacija o obeležavanju godišnjice u Po-
točarima - šta se zbilo, zašto se zbiva, zašto je
važno - osim uzgrednih pominjanja ko će ići (što
ove godine, posle „crnogorske Rezolucije“, ima
posebnog značaja za dodatno zatezanje susedskih
odnosa i pojačavanje retorike o tome da su svi
protiv nas).¹⁴ Umesto o Srebrenici, *Politika* izve-
štava o tome da je „kod centralnog spomen-krsta na
groblju u Bratuncu služen parastos i odata počast
za 3.267 Srba stradalih u srednjem Podrinju tokom

13 Čime se zbilja kvalifikuje kao „odmetnički“ list. U *Danasu* se po-
javljuje kratka analiza o mogućim posledicama u regionu zbog neg-
iranja genocida (Aleksandra Popović, „Srbija će ostati izolovana u
regionu zbog negiranja genocida“, *Danas*, 10. 11. 2021), najavljuje se
stajanje *Žena u crnom* na Trgu republike i predstava Zlatka Pakovića
„Srebrenica. Kad mi ubijeni ustanemo“, uz veliki tekst Bojana Tončića
„Nevinost bez ljudskosti“, gde se kaže, pored ostalog, da „instituci-
je predstavljaju milionsku skupinu saučesnika koji ne pomišljaju na
to da dele ikakvu odgovornost, ili, preciznije, kojima je saosećanje
amputirano propagandnim floskulama o izmišljenom proglašavanju Srba
za genocidni narod“.

14 M. T., Jake bezbednosne snage na obeležavanju godišnjice, *Blic*,
11. 7. 2021.

poslednjeg odbrambeno-otadžbinskog rata“,¹⁵ a taj rat - koji, izgleda, dobija novo ime - odnosi se na period od maja 1992. do januara 1993. godine, kada su muslimanske snage izvele bar 60 napada na nezaštićena srpska sela i naselja na području Bratunca i Srebrenice. Sasvim neuvijeno i uz komparaciju, isto se kaže i u *Kuriru* - stranci i lideri regiona zaobilaze pomen Srbima koji su stradali u Bratuncu, a idu na poklonjenje bošnjačkim žrtvama u Srebrenici.¹⁶ Prebrojavanje zvaničnika, poravnavanje zločina u istoj oblasti (okolina Srebrenice), isticanje potrebe da se pokrene „nova istorija“ u kojoj Srbi nisu unapred osuđeni kao zločinci, naglašavanje apsurdnosti da se u Srebrenici dogodio genocid koje nalazimo u *Kuriru*, dopunjeno je „šokantnim tvrdnjama političara koji zna sve o zločinima“ o „podlom dilu Klintona i Izetbegovića“, o čemu izveštava *Srpski telegraf*.¹⁷ O srpskim stradalnicima se čuti, „oni ostaju samo srpska tuga“ - odnosno, kao što je rat od pre gotovo tri decenije danas postao odbrambeno-otadžbinski, tako se u medijima bliskim vlasti kreira i izolovana srpska tuga. *Srpski telegraf* se poziva na izveštaj Grajfove komisije, o kojoj se u srpskoj javnosti zna malo ili nimalo, a tekst koji ga koristi ne pomaže da se sazna više. *Informers* se pak oslanja na Izraelijevu komisiju, uopšte se i ne baveći Srebrenicom (ili Bratuncem), skrećući pažnju na ulogu Zapada u agresiji na Srbe s namerom njih-

15 Duška Stanišić, Pomen za Srbe stradale u srednjem Podrinju, *Politika*, 11. 7. 2021.

16 Ivana Kljajić, Tužno, *Kurir*, 11. 7. 2021.

17 Tanja Kovačević, Pakovali genocid na ova četiri načina! Čak su i Srbe sahranjivali u Srebrenici, *Srpski telegraf*, 11. 7. 2021.

vog etničkog čišćenja.¹⁸ Najzad, najozbiljnije i 107
najpodrobnije se temi pristupa u *Novostima* gde se
na dve strane u ime „nezaborava“ iznose potresne
ispovesti porodica srpskih žrtava iz srebreničkog
kraja i Podrinja, praćene autorskim tekstom biv-
šeg ministra odbrane i člana predsedništva SNS-a
Zorana Đorđevića u kojem se ističe da je presuda
generalu Mladiću „živa rana“, a sve to je ugnje-
ždeno između ekskluzivnog intervjuja s Oliverom
Stounom koji otkriva zašto su Srbi i Rusi u Holi-
vudu loši momci, i teksta prigodnog naslova „Srbi
su prve žrtve genocida“ koji srbofobiju poredi s
antisemitizmom, praćenu refleksijom „uglednih ne-
mačkih intelektualaca o agresiji Severnoatlantske
alijanse na SR Jugoslaviju 1999.“¹⁹

Izgradnja mira

Da je u Srbiji društvo danas duboko podeljeno,
banalan je iskaz. Upitno je doduše u kojoj je me-
ri i dalje opravdano govoriti o staroj podeli na
prvu i drugu Srbiju. Upitno je takođe da li se
može govoriti o tome da se temeljna tačka sukoba
odnosi na to koji će narativi i slike prošlosti
dominirati, budući da je plutajuća sadašnjost ne-
kako neprecizno otkinuta od prošlosti, koja se
vratila kalendarskim pomenima kada, kako se čini na

18 M. Dobromirović, Rafael Izraeli iz Komisije za istraživanje stradanja: Zapad u Sarajevo slao mudžahedine da istrebljuju Srbe, *Insformer*, 11. 7. 2021.

19 Srđan Mišljenović, Prezime im u trenu ugasili Orićevi krvnici; Zoran Đorđević, Srebrenica - ratni zločin, ne i genocid; Ana Popadić, Intervju: Oliver Stoun; Ivana Stanojević, Srbi su prve žrtve genocida u Evropi, Ursula Štefan, Zapad nije briga za NATO zločine, *Novosti*, 11. 7. 2021.

temelju ovog brzog prikaza, sva prošlost postaje jedno, nešto bez konteksta, bez aktera, gde nezaborav i potpuni zaborav stoje rame uz rame. Ako se pre jedanaest godina na ovom tlu i dalje vodio građanski rat sećanja (Kuljić, 2009), to danas svakako više nije slučaj. U Srbiji se živi u zag(l)ušujućoj sadašnjosti, a prošlost dobro dođe da pokrene resantiman, da se zaboravljanje kao proces ojača, da se potuljena krivica kapitalizuje u aktuelnim zloupotrebama i nasilju nad zdravim razumom kojem su svakodnevno izloženi žitelji ove zemlje.

Srbija je, takođe, država s dve važne odlike. Ona je poražena u ratovima u kojima nije učestvovala: devedesetih je u Srbiji ratno stanje bilo proglašeno samo jednom, tokom bombardovanja 1999. godine. Uz to, Srbija je poslednja nezavisna država među državama naslednicama SFRJ, i jedina koja – trideset godina od raspada zajedničke zemlje – ima neizvesne, međunarodno ambivalentno priznate granice. Iako se ovaj iskaz primarno odnosi na Kosovo koje Republika Srbija i dalje tretira kao Kosmet, on u simboličkoj ravni važi i za Republiku Srpsku. Dovoljno je samo pomisliti da se pitanje izgradnje mira zapravo *ne* odnosi na odnos Bosne i Hercegovine i Srbije, već je u strogom smislu primenjivo samo na zvanično Sarajevo i zvanični Beograd. Te dve odlike od temeljnog su značaja za razumevanje procesa izgradnje mira koji pokreće, ili bi trebalo da pokreće, Republika Srbija – ka spolja i ka iznutra. Ako se u Bosni i Hercegovini odigrava svojevrсно pomirenje bez mira (Popov Momčinović, 2018: 20), u Srbiji je na delu „pomirenje bez rata“.

U zemlji koja nije bila u ratu, ali je iz ratova izašla kao poražena, taloži se poricanje i nasilje. Simboličko priznanje da je u Srebrenici počinjen zločin, dato pre jedanaest godina, izvedeno na takav način da se presuda Međunarodnog suda tumačila proizvoljno i da se samim tim gestom pozivalo na izjednačenje ovog i drugih zločina, dovelo je do toga da jedanaest godina kasnije preostane jedino neispunjeno očekivanje da će neko uvažiti i „naše“ žrtve, *bez osnove* na kojoj je takvo očekivanje izgrađeno budući da se „zločin“ svakovrsno brisao i poricao. No, kako je državni odnos prema ratu (reklo bi se, namerno) konfuzan, kako se ne zna, i dalje, kakav je rat vođen, ko ga je vodio i protiv koga, kako se to zamagljuje i pomera dalje u prošlost(i), ne zna se ni kako da se odredi ona „samo srpska tuga“ u odnosu na granice države u kojoj se ta tuga kultiviše. Umesto umora od suočavanja s prošlošću, na delu je poricanje - lično, društveno i državno - delova prošlosti, i umor od poricanja, fragmentisanja, proizvoljnog čitanja prošlosti s kojom se nikada zvanično nije suočilo.

Činovi od kojih se sastoji pomirenje - priznanje, izvinjenje, saučešće, oprost - zahtevaju prihvatanje onog što se zbililo i oblikovanje emocija na takav način da se s tim dalje može živeti. Pomirenje bez rata - najbolje osvedočeno činjenicom da su učesnici u ratu društveno prebrisani, nevidljivi, iako njihove traume, sada već međugeneracijske, dakako nisu - generiše nasilno ophođenje, doživljaj odbačenosti, samoviktimizaciju koja se produžava unedogled - kako u budućnost, tako i nazad u prošlost. *Mir nije stanje u zemlji koja nije bila u ratu u kojem je izqubila.*

Stajanje *žena u crnom* svakog 10. jula na Trgu republike, kojim se godinama unazad u Beogradu javno „izgovara“ da se u Srebrenici *dogodio* genocid, presudna je tačka u oblikovanju alternativnog građanskog kalendara kojim se odbija poricanje i relativizacija bola s etnonacionalnim predznakom (Friedman, 2015: 221). Ovogodišnje stajanje proteklo je uznemirujuće. Centralni crni transparent ispred koga je, po običaju, stajao kordon policije, izgovarao je neizgovorivo: Srebrenica - ime genocida. Uz ovu, u Srbiji nipošto samorazumljivu istinu na osnovu koje im se već decenijama nadenjuje ime izdajnica, nošeni su i manji transparenti na kojima je pisalo: „Genocid u Srebrenici je izvršen uz direktnu podršku Srbije“ i „Posmrtni ostaci ubijenih pronađeni su u preko 60 masovnih grobnica“. S jedne strane kordona su se, dakle, mogle pročitati neuvijene činjenice, imenovane u skladu s presudama relevantnih tela i u duhu stradanja koja su obeležila najjezivije trenutke rata devedesetih, dok su se s druge strane kordona vijorile zastave s likom Ratka Mladića, uz transparent koji izlaže „našu stranu“ srebreničke istine - „Nije bilo genocida“.²⁰ Iako su okupljeni, mahom mlađi muškarci, pripadnici ultradesničarskih grupa čiji narativ daleko nadilazi srebreničku tragediju (sabirajući u sebi i Mladića srpskog heroja, i četnike, i Kosovo), njihova osnovna poruka izražava stav kako ove vlasti koji je jasno iznela premijerka Srbije, tako i prethodnih koje su stajale iza Deklaracije o *zločinu* u Srebrenici.

²⁰ Performans *žena u crnom* o Srebrenici, prisutni desničari skandirali Ratku Mladiću, *Danas online*, 10. 7. 2021. <https://www.danas.rs/drustvo/performans-zena-u-crnom-o-srebrenici-na-trgu-desnicari-skandiraju-ratku-mladicu/>

Žene u crnom su za sve vlasti bile nepodnošljiv da-imonion, savest koja stoji i ćuti na glavnom trgu glavnog grada (Athanasίου, 2017). Njihovi činovi nisu samo prisila na suočavanje s prošlošću, već i trajni, ponavljani zahtev za priznanjem učinjenog, kao i stvarno izvinjenje koje vlasti odbijaju da upute u naše ime. Danas su, međutim, *Žene u crnom* i istrajni arhiv rata - njihovo stajanje ne potvrđuje samo da je pravo ime zločina genocid već i da je rata bilo i da je Srbija u njemu učestvovala. Komemoracija različitih događaja, imenâ različitih mesta na mapi bivše Jugoslavije podsećaju građane glavnog grada na ono što su zaboravili, što je oblikovano tako da bude zaboravljeno, potisnuto i poreknuto - prema čemu se odnosi s ravnodušnošću, jer nije naše, ili retributivno, jer je naše, a to onda postaje smeša u kojoj Mladić/Kosovo/Košare/Kravica postaju jedna stvar, ime poraza u ratu koji se nije dogodio.

Žene u crnom su danas jedina grupa nastala ranih devedesetih koja i dalje čini ono što je Jelena Šantić imenovala kao pretakanje očajanja i užasa „u konkretan rad protiv mržnje, nacionalizma, šovinizma, parafašizma i nasilja“.²¹ Takvih inicijativa je bilo,²² a naslov važnog teksta koji je tematizovao vezu rata i roda na srpskoj strani i dalje je sugestivan kada je reč o tome ko je pokretao i održavao svest o neophodnosti mira i užasima rata: u Srbiji je ime za mirovnjaka bila žena (Liht i Drakulić, 1997).

21 Monografija o Jeleni Šantić: Do poslednjeg daha, *Vreme* 171, 13. 10. 2005. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=430362&print=yes>

22 V. Žilić, Savić i Milosavljević, 2020: 104-113.

Verovatno najznačajnija posleratna inicijativa koja povlači pravu liniju između rata i života „u miru“, odigrala se u Sarajevu 2015. godine u formi Ženskog suda. Ženski sud za zemlje bivše Jugoslavije, poslednji u nizu ovakvih sudova u svetu i jedini ikad održan na prostoru Evrope, polazio je od sledećih premisa: broj žena uključenih u političke procese odlučivanja, u proizvodnju etničkih napetosti i u same ratne poduhvate u vojnim ili paravojnim jedinicama bio je neznatan. Osmišljavanje i vođenje rata na prostoru Jugoslavije, uglavnom su bili isključivo muška stvar. Žene su retko, i uglavnom samo indirektno, profitirale od ratnog ili kasnijeg tranzicionog plena, ali su bile nesrazmerno više izložene oskudici, osiromašenju usled rata, sankcijama i ekonomskom restrukturiranju. Žene su najčešće svrstane u kategoriju „žene, deca i stari“, koja bi po pravilu trebalo da im obezbedi drugačiji status od onog koji pripada vojno sposobnim muškarcima. I uistinu, žene su, kao istaknuta kategorija, bile daleko izloženije raznim formama materijalne i simboličke degradacije životnih uslova, poniženju, proterivanju, iseljenjima i preseljenjima, zlostavljanju, fizičkom nasilju. Ženska tela su korišćena kao oružje i oruđe rata, posebno u sistemskim ili sporadičnim silovanjima koja su tretirana kao legitiman oblik etničkog čišćenja. Rat u Bosni je, konačno, i doveo do toga da se silovanje prepozna kao zločin protiv čovečnosti.

Ženski sud za zemlje bivše Jugoslavije polazio je i od pretpostavke da ni sudovi država naslednica ni Haški tribunal nisu doneli zadovoljenje ženama koje su ponele veliki teret ovog rata protiv

civilnog stanovništva i neprekidne militarizacije društva. Takođe, u samo tkivo Ženskog suda uneta je osnovna feministička pretpostavka - koju su u Srbiji posebno oblikovale i zagovarale *žene u crnom* i njima bliske grupe - da postoji kontinuitet nepravde i nasilja i kada su ratovi okončani, zasnovan na etničkoj homogenizaciji, militarizaciji svesti, ali i poricanju i relativizaciji zločina (Zajović i Urošević, 2017).

Gde smo danas? Imajući u vidu medijski presek s početka ovog dela teksta, očito je da proces izgradnje mira nije završen. Kako se gradi mir u ovoj zemlji i kako aktivistkinje - koje pripadaju generacijama kojima je za ulazak u Bosnu i Hercegovinu bila potrebna posebna dozvola ili pasoš - razumeju mir? Kako one razumeju doprinos mirovnjakinja i da li smatraju da je taj doprinos društveno uvažen i politički vidljiv? Da li, prema njima, postoji ženska perspektiva izgradnji mira i šta su njene odlike? Na ova pitanja odgovarale su Zorana Antonijević, Zoe Gudović, Anja Ilić, Jelena Memet, Jovana Netković, Iva Parađanin, Žarka Radoja i Natalija Simović - žene koje su angažovane u feminističkom i/ili mirovnom pokretu u Srbiji, a u vreme rata u Bosni su bile veoma mlade žene ili deca.

Šta je mir?

Prvoj generaciji mirovnih aktivistkinja brutalni rat se dogodio. Zatekao ih je u njihovim pređašnjim aktivnostima, prekinuvši postojanje zemlje i društveno-ekonomskog sistema u kojem su živele. Usred rata, Žarana Papić piše iz Beograda:

Izuzetno je teško, možda čak i „perverzno“ pisati o ratu i tragičnoj situaciji u bivšoj Jugoslaviji – sa vrlo sumornom (ako je uopšte bude) budućnošću. „Perverznost“ se, ukratko, sastoji u tome da o ovoj tragediji i dalje mogu da pišem u dovoljno sigurnim i civilizovanim okolnostima, koji mi *omogućavaju da uopšte se-dim i pišem* (Papić, 2012: 180–181).

Feministkinje u Srbiji su javno protestovale protiv rata, održavale komunikaciju u vreme kada je to bio najljući znak izdaje, raznosile hranu i lekove i obezbeđivale smeštaj onima koji su bez njega naprasno ostali, te pružale podršku ženama koje su doživele nasilje, kako na frontu, tako i „kod kuće“.²³ Za njih je bio imperativ da se rat okonča i da se sumorna budućnost, ako je uopšte bude, dogodi.

Aktivistkinje s kojima su vođeni intervjui žive u toj budućnosti, u miru. Međutim, sve ih je oblikovao rat, kako njih lično, tako i njihov budući angažman:

O miru, kojeg nikad nije bilo, a podrazumevan je kao da jesmo u miru, počela sam da razmišljam kada sam ušla u aktivizam... Za mene su isto mirovne aktivistkinje i feministkinje, to se ne razdvaja. I, prosto, ne postoji drugačiji aktivizam od mirovnog aktivizma (J. N.).

²³ Sveske *žene za mir* u izdanju *žena u crnom*, ali i brojne druge publikacije, poput *ženskih studija*, *Feminističkih svezaka*, *Profem-ine*, podrobno su dokumentovale ove akcije, dokumentujući i očaj, strah, zebnju i neprekinutu podršku sestrama s druge strane granice koja je upravo u to vreme ponikla na tlu bivše zemlje.

Pokazalo se da mirovni aktivizam nije aktivizam 115
kojim se okončava stvarni rat, budući da se rat
formalno okončao pre dvadeset, odnosno dvadeset i
šest godina. On podrazumeva dublji zahvat u stvar-
nost koja je temeljno i sa svih strana oblikovana
ratom.

Mir ne postoji, već je nešto čemu bi svi tre-
balo da težimo, kao individue i kao pripadnici
i pripadnice određenih zajedničkih identiteta.
Podrazumeva iskrenost, razumno rešavanje kon-
flikata, komunikaciju kao najsavršeniji alat
razumevanja živih bića, posvećenost i sluh za
drugoga ili drugu... U neku ruku, solidarnost i
mir jesu sinonimi za mene, mir vidim kao po-
zitivnu kulminaciju solidarnosti i sigurnosti
koja će svakom obezbediti jednake šanse i jed-
naka prava (I. P.)

Rat na prostoru bivše zemlje ušao je u tkivo svih
društava koja su njime bila pogođena. Niko nije bio
pošteđen uništenja veza koje su do juče bile tu,
preobražavanja bližnjih u neprijatelje, stvorene
mržnje i predstava razaranja koje su svakodnevno
oblikovale percepciju običnih građana i građanki.

Rat utiče na sve, razara sve. Niko se od toga
ne može „sačuvati“. Možeš samo da ne osvestiš
do određenog trenutka koliko je to uticalo na
tvoj život i na tebe kao ličnost. Drugačije ne
može, jer se društvo promenilo, porodice su se
promenile. Taman i da si živeo u Beogradu do
te 1995. i da nisi osetio ratna dejstva, ali
da jesi video vojnike koji idu u rat i vraćaju
se s ratišta, da si doživeo sankcije, da si

ostajao bez struje, da si video proteste, da si video te tenkove na ulicama 1991. godine... Samo da si bio izložen vestima tih devedesetih godina, koje su bile perverzija informisanja, u kojima su se smenjivale slike raspadnutih, mrtvih tela naših sugrađana, ne može to da ne utiče na tebe (Ž. R.).

Mir o kojem sagovornice govore ne svodi se na „liberalno-demokratski mir“ koji obećava pomirenje i rekonstrukciju ratom razorenih društava, služeći se participativnom demokratijom, vladavinom prava i procesima izgradnje mira koji su na isti način i jednako primenjivi u svakom delu sveta (svuda sklopiv „mir iz IKEA-e“ [Mac Ginty, 2008], koji ne uzima u obzir okolnosti na temelju kojih bi se mirovni procesi u Istočnom Timoru razlikovali od onih u Kambodži ili Bosni i Hercegovini – ali ni razlike u okolnostima između pojedinaca koji su rat doživeli „iz Beograda“ ili „iz Sarajeva“). Mir, prema njima, mora biti u vezi sa posvećenošću i solidarnošću, s vraćanjem smisla – jer se „u ratu gubi smisao“ (Z. G.) – i, ključno, s odsustvom nasilja:

Nema pravog mira dok bilo kakvo nasilje ne prestane, dok ne prestane, kako kaže Sintija Kokburn, ratnički i ratnohuškački diskurs. Za mene je mir odsustvo svakog vida nasilja, a u to uključujem i nasilje nad ženama, nasilje koje je ekonomsko, u to ulazi i socijalna pravda i svi oblici jednakosti (Z. A.).

Za generaciju žena koje su živele u miru, u budućnosti koja nam se dogodila, mir postaje nešto

mного više, mnogo zahtevnije od prekida rata i 117
rekonstrukcije zemlje: mir je nenasilje (Ž. R.),
utopija, san, on postaje najsloženije „filozofsko
pitanje“:

Ja mogu da adresiram sve druge pojmove sem
pojma mira, jer to mi je najkompleksnije u od-
nosu na kontekst u kojem odrastam, gde rastem,
pa do dana današnjeg. Dolazim iz konteksta
Jugoslavije, odgajana sam u duhu socijalizma,
što je podrazumevalo platformu deljenja, razu-
mevanja, poštovanja... Ako se suočimo s istori-
jom vidimo da ni tada nije bilo mira. I tada je
bilo različitih progona disidenata, različitih
frakcija, progona onih koji nisu bili u službi
sistema ili nisu bili poklonici vođe, pa to
navodi na pitanje šta je u političkom smislu
mir. Taj pojam je vrlo trusan. Mir nikad nisam
doživela, samo sam sanjala o njemu (Z. G.).

„Liberalni mir“ se takođe lako izmetnuo u nede-
mokratski, iliberalni i neoliberalni „mir“, užle-
bljen u privatizacije društvenih dobara (Korać,
2016: 432), ukidanje društvene dimenzije građan-
stva, u mere štednje koje izazivaju i upodobljava-
ju hipersiromaštvo, raslojavajući društvo na tanak
sloj izuzetno imućnih i ogroman broj takozvanih
gubitnika tranzicije. Zbog toga su u miru kakav
živimo i blagostanje i bezbednost konstantno upi-
tni. Kako kaže Jelena Memet:

Mir je za mene neki teško dostižni cilj ka kome
težimo, koji se u ovom trenutku ne nazire. Mir
za mene podrazumeva i osećaj bezbednosti i
blagostanja. Kada kažem bezbednost, ne mislim

na militarističke snage koje čuvaju granice jedne zemlje, već na ekonomsku sigurnost, pristup zdravstvenom sistemu za sve, pravo na dom, obrazovanje, život bez nasilja i diskriminacije (J. M.).

Mir kao generacijsko pitanje

Prvoj generaciji mirovnih aktivistkinja rat se, dakle, na brutalan način, dogodio. Prekinuo je živote, veze, spokoj, svakodnevicu, pokidao je po šavovima ono što je bilo, predvidljivo tkanje života. Druga (i treća) generacija mirovnih aktivistkinja je ili odrastala uz rat ili uz njegove posledice, koje su u Srbiji - zemlji koja u ratu nije učestvovala, a za to neučešće je najviše od svih kažnjena, kako se između ostalog često tumači intervencija NATO-a 1999. godine - dvosmislenije nego u susednim zemljama. Muškarci rođeni sedamdesetih, posebno početkom i krajem te decenije, bili su u vojsci kada je počeo rat u Hrvatskoj, odnosno 1998. u vreme aktivnosti na Kosovu koje će dovesti do bombardovanja Srbije. „Moja generacija je desetkovana“ (Z. A.), ili time što su mnogi izgubili život na frontu ili kod kuće od posledica heroinske zavisnosti, ili time što su pobegli u sigurnije zemlje - ili je nepriznata i ućutkana, ostavljena da svoje ratne traume leči kako zna i ume. I učešće u ratu i potpuna tišina o tome u posleratnim godinama, izvor su kako poricanja, tako i raznih oblika nasilja, počev od nasilja u porodici i partnerskim odnosima.

O prvoj generaciji mirovnjakinja se najčešće govorilo i najviše pisalo. Međutim, da bi se razumelo

šta znači graditi mir i šta znači biti u vremenu koje je iz perspektive 1992. godine, kada se Žarana Papić pitala da li će budućnosti uopšte biti, delovalo daleko - neophodno je takođe razmotriti kako je rat uticao na one koje danas veruju da grade mir. U slučaju Srbije to je pitanje posebno urgentno, jer u njoj ne postoji jedinstveni, prihvaćeni narativ o tome šta se dogodilo - niti je, zapravo, ikada postojao.

Generacija žena koja je bila rođena u SFRJ, generacija poslednjih pionirki, svedočila je, direktno ili indirektno, nasilju koje se godinama pretakalo u „nasilni sukob“, kotrljajući se s jedne na drugu teritoriju bivše zajedničke zemlje:

Išla sam na sve demonstracije jer sam verovala da moramo da se suprotstavimo nasilju. Uvek mi je to bilo važno: da nasilje ne može da bude glavni fokus života u ovoj zemlji. A mi sve ovo vreme, i tada a i sada, doživljavamo konstantnu torturu i to jedno perfidno, upakovano, ili ovo koje se dešavalo devedesetih, otvoreno nasilje. *Mi smo generacija ogrezla u normalizaciji nasilja.* Ako ti je konstanta nasilje, ti ne možeš da kažeš, jao, pa ja poznajem mir. Ne poznajem ga (Z. G.).

Novije generacije, međutim, živo pamte samo jedan krak tog rata, koji oblikuje razumevanje uloge Srbije u ratovima i opseg značenja mira, u čemu im država zdušno pomaže, otvoreno podstičući pre revanšistički nego mirovni odnos prema vremenu koje im je prethodilo:

Rođena sam 1995. godine i sav svoj dosadašnji život provela sam u Beogradu, tako da su moja neposredna sećanja na rat vezana pre svega za NATO bombardovanje 1999. godine. Sećam ga se prilično živo, kao i, iz mog iskustva, drugi ljudi moje ili bliskih generacija, iako smo tada bili deca. Rekla bih da me je svakako oblikovalo ono mirovno, a ne ono revanšističko, iako sam tek godinama nakon te 1999. počela da neposredno životno iskustvo svesno prevodim u jedan od razloga političkog angažmana (A. I.).

Generacije rođene u državi koja više nije bila socijalistička, iako je možda nosila ime Jugoslavije, daleko teže mogu povući ravnu liniju između nasilja proizvedenog ratom i normalizovanog nasilja koje je postalo sastavni deo života institucija, sećanja, svakodnevnog ophođenja. Tu crtu je nekad teško povući i u samom feminističkom aktivizmu, gde se veza između mirovnog aktivizma devedesetih i aktuelnih feminističkih pitanja gubi. Razlog tome nije samo u razlici narativa koji oblikuju javnost, u činjenici da je svaki mirovni aktivizam dobio trajno obeležje izdajništva (a posebno onaj koji se nije ugasio s prestankom ratova, već i dalje podseća na učinjeno i poziva na nezaborav), ili zato što se u nanosima novih tumačenja zaboravilo kakvog je značaja imao.

Imam nekad utisak da nije ostavljen prostor za nove interpretacije, za nove teme, već da se ono o čemu se govorilo devedesetih samo nastavlja danas. A nekako je teško nemati otpor prema nečemu što se stalno ponavlja, a nije prilagođeno za mlade generacije, da one zna-

ju zašto je važno da pričamo o tome. Nisam sigurna da neko ko je 2000. godište, a to su već mladi ljudi na fakultetu, može da razume zašto je bilo važno da toliki broj žena, aktivistkinja i aktivista bude toliko uključen i toliko svog vremena posveti tome (J. N.). 121

Potrebno je mnogo samopodučavanja, podučavanja u alternativnim zajednicama i neposlušnosti dominantnoj predstavi o bliskoj prošlosti da bi se pitanje mira razumelo, kako kaže Iva Parađanin, kao „pitanje svih nas koji smo se rodili za vreme i nakon rata i onih koji se tek rađaju“.

Sve dok desničarske ideologije preovladavaju u institucijama i njihovim odlukama, dok pitanje autonomije ženskog tela malo-malo pa bude aktuelno, dok svedočimo kontinuiranom izboru da se o određenim stvarima i odgovornosti vezanoj za rat ćuti, ili da se ratni zločinci veličaju, taj rat će se ticati svih nas i biti deo naših života (I. P.).

„Princip je da se prelaze granice“

Žarana Papić je zadužila feminizam u Srbiji time što je dala ime njegovom osnovnom principu. U jednom snimljenom razgovoru sa Svenkom Savić koji je *Rekonstrukcija ženski fond* objavila povodom desetogodišnjice njene smrti, ona izgovara svoje čuvene reči:

Pad Berlinskog zida i ratovi bivše Jugoslavije su pokazali nama feministkinjama i ostalim

aktivistkinjama... koliko je potrebna politička mobilizacija i da mora zapravo da se radi protiv struje, protiv struje isključivanja, protiv rasističke struje, protiv etničkog čišćenja i protiv zatvaranja u vlastite granice. Zapravo, princip je bio da se stalno prekoračuju granice i to su ženske grupe dosledno radile (Papić, 2012a: 27).²⁴

U vreme kad su granice među bivšim republikama postale ratom proizvedene državne granice, princip je bio neposlušnost prema politici koja ih je stvorila. Apstrahovati te granice, apstrahovati da one razdvajaju ono što je do juče bilo spojeno, prelaziti ih stvarno ili u mislima, bio je neprekidni čin otpora politikama koje su generisale rat (Lukić, 2011). Iskaz Zoe Gudović odražava upravo to opiranje u ime politike prijateljstva i solidarnosti - sestrinstva:

Mene su uvek zanimala nevidljiva pitanja i ljudi, nevidljivi glasovi, pa samim tim mi je bilo važno da u tom periodu razmenjujem poruke i da znam gde su moje prijateljice, konkretno lezbijske umetnice. Šta one rade, kako žive? Za mene to jeste prelaženje svih granica, i identitetskih, i političkih, i privatnih... Ta priča i generacija i susreta, i svesti gde smo i svesti kako funkcionišemo toliko razdvojene, a toliko

²⁴ U drugom tekstu sam tvrdila da nas je Žarana Papić zadužila ne samo feminističkim principom već i dubinskim razumevanjem onoga što feminizam ovde jeste, što takođe ima generacijske dimenzije: „feminizam je na suštinski način *grassroots*, nedržavni, možda čak i kontradržavni pokret; feminizam je samom sebi ideološki dovoljan, izvor je sopstvene političnosti; feminizam u sebi nerazmrsivo prepliće teoriju i praksu“. V. Zaharijević, 2015: 14.

bliske, s toliko spoljnih faktora koji nas stalno ugnjetavaju, za mene je bila najveće bogatstvo. U toliko razaranja, bilo je i toliko komunikacije i ljubavi... Politika prijateljstva i politika ljubavi nema granicu. Moje srce je prelazilo bez tog pasoša (Z. G.).

Nezaborav načina na koji su nastajale granice i izbora žena da se ne zatvore u sebe, i dalje ostaje temelj mirovne politike, koja, kako je pokazano, oblikuje razumevanje feminističkog angažmana:

Mislim da nije bilo žena koje su bile u anti-ratnom pokretu, koje su uspele da koliko-toliko sačuvaju obraz ove zemlje, koje su uporno prelazile te linije, teško da bismo mi danas imali bilo šta u istoriji ove zemlje da se uhvatimo za to. Ceo antiratni pokret u Srbiji uglavnom su iznele žene (Ž. R.).

Međutim, granice su u međuvremenu postale stvarne, prihvaćene, potvrđene svakom pasoškom kontrolom na graničnim prelazima. Granice više ne spadaju u nešto što voljno prihvatamo, već su one za nas tu, uzimamo ih zdravo za gotovo, prelazeći ih kao državljanke jedne države koje ulaze u drugu. Zbog toga je „žaranin princip“ dobio nova značenja koja se moraju uzeti u obzir svaki put kada nastojimo da razumemo kako se u Srbiji misli feministički aktivizam koji nastoji, kao i ranije, da gradi mir.

Uz, naravno, bukvalno, *fizičko* - i izrazito bitno, naročito u sadašnjoj eri „utvrđivanja“ od svega nepoznatog, pa po (neopravdanoj) ana-

logiji i neprijateljskog - značenje, ova divna Žaranina krilatica, u prenesenom značenju, za mene predstavlja svojevrstan pokretač. Prekoračivati granice znanja, granice normiranog i nametnutog, granice razdvajanja u borbama koje treba da osmislimo kao solidarne i zajedničke da bismo iz njih izašle kao pobednice i pobednici nad jakim neprijateljem - za mene je to princip otvorenosti, kritičnosti i samo-refleksije (A. I.).

Sećam se kako mi je, kad sam je prvi put čula, ta rečenica zvučala krajnje apstraktno, da bi mi potom bila asocijacija na to kako žene prelaze svoje granice (J. N.).

Na ličnom nivou znači da prekoračujem sopstvene granice zone komfora, da pokušavam da sagledam stvari iz različitih uglova, da iskoraknem iz sebe, da bih nešto bolje razumela. Na aktivističkom nivou to podrazumeva dosta hrabrosti za iskorake van granica društvene prihvatljivosti, konstantno preispitivanje autoriteta, kritičko gledanje na svet i javno istupanje protiv zvaničnih politika (J. M.).

Ovo je za mene vrlo velika misao kojom se i sama često „ubodem“ i trgnem, i mislim da ona jako dobro opisuje ženski pokret na našim prostorima... Ljudi u glavi prave granice jer ih tekući okviri društva često stežu i primoravaju na to... U pogledu ženskog pokreta i ženske borbe, prelaženje granica je metafora za ono što se u okviru njega stalno dešava: prisutnost promene, širenja, račvanja, talasanja,

i odolevanje stajanju u mestu i uokvirenosti. Žene su se oduvek organizovale, umrežavale i rušile granice, kako bi mogle slobodno da dišu (I. P.).

„Žaranin princip“ je našao različite moduse da se izrazi i iskaže, iako su granice ostale stabilne, ratom čvrsto utvrđene. U današnjoj Srbiji kritički pogled na svet, otvorenost, samorefleksija i saradnja podrazumevaju delanje protiv struje, protiv struje isključivanja, zatvaranja, tretiranja ljudi kao robe, poricanja svakog oblika dostojanstva. Za to je, na šta je nekoliko sagovornica skrenulo pažnju, neophodno ići preko svojih granica, što žene po pravilu čine češće - u aktivizmu jednako kao i u životu.

ženski pristup izgradnji mira

Istorija feminističkog pokreta, osobito ranog, koji je bio usredsređen na borbu za pravo glasa - to jest, na ulazak žena u polje političkog - snažno je dovodila u vezu žene i mir. Načelni argument bio je da će u politiku hladne razboritosti i ratobornosti žena uvesti toplu logiku srca i mirotvorstva, što bi u perspektivi dovelo do promene same srži političkog. Radikalne pacifistkinje poput Berte fon Sutner, prve žene koja je 1905. godine nagrađena Nobelovom nagradom za mir, verovala su da se „žensko pitanje ne može odvojiti od pitanja mira. Oba se tiču borbe protiv sile zakona i zakona sile“ (Kappeli, 1993: 494). Međutim, u konkretnim okolnostima rata ta se veza pokazala upitnom. Tokom Prvog svetskog rata, onog

u kojem se mogla testirati posvećenost feministkinja drugačijoj formi politike, predvodnice ženskih pokreta zaraćenih nacija postupile su suprotno uverenju da samo žene, *ujedinjenim naporima*, mogu voditi poboljšanju celokupnog ljudskog roda. Francuskinja Žan Mizm (Jeane Misme) tada govori da će „sve dok traje rat, žene neprijatelja takođe biti neprijatelji“ (Thébaud, 1993: 58), Nemica Gertud Bojmer (Gertrud Bäumer) da se „za nas podrazumeva da za vreme nacionalne borbe za opstanak mi, žene, pripadamo našem narodu i *samo* njemu“ (Bok, 2005: 231), a perjanica engleskog sifražetskog pokreta Emelin Pankhurst (Emmeline Pankhurst) proglašava privremeni kraj „rata žena protiv muškaraca. Kao što je od davnina bilo, žene su sada ponovo majke koje neguju svoje muškarce, njihove sestre i družbenice koje nemaju svojih žalbi“ (Phillips, 2003: 292).

Ova davnašnja rasprava koja nas za trenutak vraća u vreme kada nije bilo žena u politici, pa tako ni u procesima odlučivanja o ratu i miru, važna je iz dva razloga. Ona nam pokazuje kako su žene *zamišljale* svoje buduće učešće i kako su percipirale njegovu transformativnu snagu, ali i kako je rat osujetio tu imaginaciju. Drugo, ona se u sličnoj formi vraćala na raznim mestima na kojima se rat odigravao, deleći žene na radikalne antimilitaristkinje i na one koje su odlučile da dok rat traje, pre svega, pripadaju svom narodu.²⁵ To se, dakako, posebno odnosi na žene koje su imale reč u političkom životu i bile aktivno uključene u vođenje ratne politike. „I vodile bi ih i danas

25 O tome, u kontekstu Zagreba i Beograda, videti posebno Ana Miškova Kajevska, 2017.

sasvim sigurno. Biljana Plavšić, bivša predsednica RS osuđena u Hagu za zločine protiv čovečnosti, na kraju se pokajala što se pokajala za ratne zločine“ (Ž. R.). 127

Ako nije reč o logici srca, šta je onda to što određuje žensku perspektivu u politici? Zorana Antonijević insistira na tome da nju ne treba tražiti u prostom poistovećivanju žena s majkama i mirotvorkama. Nju ne treba razumeti kao „biološku predodređenost, koja žene čini mirnima, brižnima i neborbenima zato što su rođene da budu majke pa im je ta brižnost nešto sa čime se rode“ (I. P.). Pa ipak, sagovornice jednako insistiraju na tome da o ženskoj perspektivi ili ženskom pristupu miru treba govoriti, budući da su upravo žene te koje u ogromnoj većini istorijskih slučajeva „bez obzira na stranu, najviše gube u ratovima, gube svoju decu, svoje dostojanstvo i bivaju korišćene kao teritorija za osvajanje“ (J. M.).

Mislim da je taj ženski pristup upravo društveno isklesan zbog svega kroz šta žene svakodnevno prolaze, da su jednostavno živeći u položaju u kakvom žive naučile i izgradile mehanizme pristupanja miru i pomirenju koje je i dalje najmoćnije sredstvo za građenje mirovnih procesa (I. P.).

Ne na temelju „prirode“, već na temelju istorijskog društvenog iskustva koje postaje „uklesano“ u društvene uloge - „ona da rađa, on da ratuje“ - žene mogu biti osetljivije na pitanja održanja života izvan nasilja. Tu nije reč o takozvanoj logici srca koja iznova ponavlja i održava tobože

prirodne razlike između žene/emocija i muškarca/razuma: održavati mir znači graditi smisao, a ne razarati ga. Kako kaže Jovana Netković, ženska perspektiva podrazumeva sveobuhvatnost i „strateški rad na uključivanju različitih aspekata. Žensku perspektivu odlikuje upornost, spremnost na dugotrajnost procesa i svest o tome da će svi biti pogođeni ratom“.

U Srbiji su žene prve pokretale dijaloge i istrajno se suprotstavljale ratu, dok se na „institucionalnom nivou kontinuirano održava stanje straha zveckanjem oružjem, natezanjem u pregovorima, nepriznavanjem odgovornosti za ratne zločine, itd.“ (J. M.). Nažalost, o toj se perspektivi u Srbiji malo zna, jer je ona

ostala marginalizovana, uopšte nije prepoznata od političkih elita. Doprinos žena se prepoznavao kada su dolazile izbeglice, kada se delila humanitarna pomoć, davala psihosocijalna podrška... Međutim, na političkom planu se to ne prepoznaje, zato što mi živimo u negativnom miru, u prividu nečega što je mir, pa otud ni to što je drugačija percepcija mira ne može da dođe na agendu (Z. A.).

Iako je bilo pokušaja da se objasni zašto su u Srbiji mirovnjaci u ogromnoj većini bili mirovnjakinje, i zbog čega je feminizam ovde tako snažno (bio) određen antimilitarizmom i antinacionalizmom, ostaje pitanje kako da u današnjim okolnostima „žensku perspektivu“ učinimo manje marginalnom i, još više, kako da se ona učini zajedničkom perspektivom. Rečima Anje Ilić,

Mislim da za mir kao radikalni politički ideal moramo da odemo dalje, dublje, da bismo ga ostvarile i ostvarili - da antiratne/mirovne pokrete i organizacije gradimo zajednički sa muškarcima, da ne zanemarujemo ekonomske pokretače u korenu ratne i ratnoprofiterske logike, i da udaramo po proizvodnji i izvozu rata (A. I.). 129

Uloga žena u izgradnji mira između Srbije i Bosne i Hercegovine

O ulozi žena u izgradnji mira u Bosni i Hercegovini ostao je značajan pisani trag. Štaviše, moglo bi se tvrditi da je na tom iskustvu umnogome građena (i brušena) ideja o važnosti ženske perspektive i mogućim posledicama njenog odsustva. Noviji kritički pogledi skreću pažnju na probleme „IKEA strategije pomirenja“ i uvođenja ženske perspektive po diktatu - koji ne uvažava rodno određena iskustva rata, patrijarhalne i strukturne nejednakosti koje su se zadržale ili umnožile postavši deo samih mirovnih procesa,²⁶ ignorisanje istorijskih preteča ženskog organizovanja u Jugoslaviji, ali i mirovnog aktivizma tokom rata, te potpuno odsustvo feminističke perspektive u institucionalnim procesima iako je njen značaj oblikovao, bar delom, nastojanja u civilnom sektoru, kao i usredsređenost na donatorske intervencije koje su „dovele do individualizacije

²⁶ Maja Korać ukazuje na važnu dimenziju „liberalnog“ mira, govoreći o tome da je uz retributivnu pravdu na ovim prostorima prevladao značaj „ekonomske reforme“ umesto da se radilo na političkom razvoju, što je vodilo centralizaciji i koruptivnoj privatizaciji, v. Korać, 2016: 439.

jednakosti i depolitizacije aktivizma u sferi ženskih prava, što je ograničilo njegovu sposobnost da izraste u feministički pokret koji je u stanju da formuliše političke zahteve za solidarnošću, socijalnom pravdom i jednakošću“ (Porobić Isaković and Mlinarević, 2019: 187).²⁷

Kada se pak osvrnemo na ulogu žena u izgradnji mira između Srbije i Bosne i Hercegovine, uočavamo značajno odsustvo istraživanja. Razlozi za to su različiti. Izuzmu li se ratne godine i značaj mirovnog aktivizma u Beogradu, učinjeno je malo da se odnosi među zemljama grade u pravcu pomirenja. U godinama posle rata, ženski mirovni aktivizam je ostao na margini, ponekad i svesno izabran, a značajna energija je posvećena raznim oblicima institucionalizacije feminističkog angažmana posle pada režima Slobodana Miloševića. Bosna i Hercegovina i Srbija, među kojima figurira punopravni entitet prve države koji je u specifičnom savezništvu s drugom državom, posle Dejtona su u institucionalnom smislu učinile malo – a političko orodnjavanje s početka dvehiljaditih nije imalo bitnijih efekta na institucionalnu proizvodnju pozitivnog mira.

U Srbiji ne postoje institucionalni procesi koji vode miru. Imamo Deklaraciju o Srebrenici koja se nadovezuje na presudu Međunarodnog suda pravde i to je sve što imamo... Uloga žena u mirovnim procesima u BiH i drugim zemljama regije je jednim delom i rezultat rata. Samo u genocidu u Srebrenici je ubijeno preko osam hiljada muškaraca i dečaka. Majke, sestre, najbliži još

²⁷ Za novija istraživanja videti i Björkdahl, 2012; Popov Momčinović, 2018; McLeod, 2019.

uvek pokušavaju da im nađu kosti, još uvek se bore da se počinioci privedu pravdi. U BiH i na Kosovu se dogodilo sistemsko silovanje, gde su žene bile oruđe rata. Tek sad im se priznaje status žrtve rata, dve decenije nakon njegovog završetka. S druge strane, kako Srbija nikada nije bila zvanično u ratu, kako tvrdi vlast, ona se retko bavi i „svojim ratnicima“ - ratnim veteranima, a kamoli majkama koje su izgubile decu, porodicama koje i dalje traže svoje nestale. Jer, one njih još uvek traže... (Ž. R.)

U odsustvu institucionalnih procesa pomirenja, ostaje da se s ponosom ukazuje na procese koje su izvodile i, u daleko manjoj meri, i dalje izvode feminističke aktivistkinje. Nužno je, međutim, uzeti u obzir perspektivu glavnog grada kao ograničenje koje je sa sobom donela politička centralizacija:

Kao devojčica koja je odrastala u Kraljevu, nisam bila svesna mirovnog aktivizma u Beogradu, a sada sam apsolutno svesna da je taj doprinos bio ogroman i da je to sačuvalo neke ljude da istrajavaju i pokušavaju (J. N.).

Nužno je takođe uzeti u obzir i ograničenost stvarnih dometa tog doprinosa:

Iz perspektive nekoga unutra, meni se činilo da je to bilo veliko i važno, ali nisam sigurna da se takav utisak stiže kad se gleda spolja (Z.A.).

Smatram da rad žena, feminističkih, antiratnih aktivistkinja na izgradnji mira nije prepoznati priznat na formalnom nivou, čak ni na ne-

formalnom, van aktivističkih krugova, najviše zbog dominantnih desnih i nacionalističkih politika koje vladaju u svim državama bivše Jugoslavije. Feminističke aktivistkinje su stigmatizovane kao strane plaćenice ili domaće izdajnice, samim tim što su „prešle granice“ svojih rodnih uloga koje podrazumevaju da žene neguju porodične vrednosti i ostaju u kućnoj sferi (J. M.).

Najzad, mora se uzeti u obzir i ograničenost naših moći da sagledamo ispravno ono što je učinjeno i što se moglo učiniti - u zemlji koja ne samo da se ne rukovodi nekakvim rodno-pravednim mirom (*gender-just peace*), u unutrašnjim ili spoljnim poslovima, već poriče da je u ratu na neki supstantivan način uopšte učestvovala.

Ne mislim da je bilo ratnim režimima devedesetih ili njihovim naslednicima danas u interesu da se sećamo otpora ratu i ženske inicijative u izgradnji tog otpora. Njihov najdalji domet u pozitivnom smeru bio bi da antiratni angažman pretvore u simbolični relikv, ali ne rade čak ni to; trude se da ga održe nevidljivim, a kada same žene istupe u javni prostor i vizualizuju otpor (makar to radile i na izuzetno simbolički, komemorativan ili performativan način), onda diskredituju i njih i taj otpor (A. I.).

Institucija i/ili aktivizam

Na tom je tragu neophodno razmotriti i pitanje da li se može govoriti o razlikama u pristupu, od-

133

nosno o različitim vrednostima institucionalnog i aktivističkog pristupa izgradnji mira i normalizovanju odnosa između dve zemlje. „Normalizovanje“ bi podrazumevalo zajedničku težnju prema napretku i razvoju, i to ne samo dveju država, već i entiteta unutar Bosne i Hercegovine i Srbije, i to tako da se napredak ne definiše samo ekonomskim parametrima koji, u duhu negativnog "liberalnog" mira, garantuju vrlo labilnu stabilnost. U institucionalnom pogledu, ako je reč o institucijama države Srbije, daleko smo od tog ideala, o čemu dovoljno svedoče medijski napisi koji uvode u ovaj deo. Ako se osvrnemo na delanje „odozdo“, posebno ono koje se naslanja na ženski mirovni aktivizam, perspektiva se značajno menja, jer su veze opstale, iako su s protokom vremena prerasle u drugačije oblike saradnje. Drugim rečima, između aktivistički građenih i institucionalnih odnosa između dveju država postoji nepremostiva provalija.

Naše vrednosti su u svakom smislu dijametralno suprotne. Da budem banalna, institucionalni pristup se bazira na teritorijalnom integritetu jedne države u kojoj dominiraju konzervativne politike oslonjene na većinsku religiju i nacionalni identitet, dok se feministički pristup bazira na pravdi i ljudskim životima bez obzira na teritoriju, naciju i ostale različitosti (J. M.).

Vrednosti institucionalnog i aktivističkog mira u ovom slučaju su bile dijametralno suprotne i zbog toga ovaj rat i dalje nastavlja da pravi velike ožiljke, bez oružja. Ono o čemu ja raz-

mišljam često je da li institucionalni okvir mora *a priori* da uvek bude takav. Da li će na ovim prostorima institucije ikada razmišljati van domena kapitala, profita, koristi i štetnosti nacionalizma? Institucionalni propusti nisu stali kod Dejtonskog sporazuma, već se i dalje produbljuju nepriznavanjem ratnih zločina i čuvanjem ratnih zločinaca na kredencu ponosa (I. P.).

Ta „dijametralna suprotnost“ između pristupa i vrednosti za koje se zalažu aktivizam – a svakako je pitanje i kako se aktivizam odupire sopstvenoj profesionalizaciji i endžioizaciji – i institucije – u zemlji u kojoj su sve institucije „otete“, u kojoj je odavno postalo teško, ako ne i nemoguće razdvojiti institucije od režima na vlasti – u Srbiji opstaje. Podela na „nas“ i „njih“ koja oblikuje srpsko društvo od raspada zajedničke zemlje, na različite je načine postala upitna za mlade generacije koje zahtevaju i osmišljavaju drugačije forme organizovanja. Natalija Simović smatra

da se mirovna, kao i svaka druga politika, morala graditi „odozdo“ na mestima gde ljudi žive, rade, vole i ostvaruju međusobne odnose i interakcije. Mislim da je aktivistički pristup bio prvi dobar korak ka suštinskom pomirenju. Međutim, nije postojala politička volja i hrabrost da se beskompromisno zalaganje za mir uvaži i na institucionalnom nivou uz suočavanje sa ratnim zločinima. Moj lični utisak je da su se antiratne organizacije civilnog društva i političari na vlasti, ali i u opoziciji, obraćali jedni drugima i međunarodnoj

zajednici, a da su nekako obični ljudi ostali 135
u procepu pomirenja (N. S.).

Neposredno organizovanje ljudi u borbi (u konkretnom slučaju, za mir) nije dovoljan uslov za uspeh otpora ili pobune. Antiratne demonstracije devedesetih su to i pokazale, jer nisu one bile te koje su u konačnici zaustavile rat. Falilo im je i masovnosti i drugačije taktike od one koju su preuzele, a to je taktika nenasilnog otpora... Stoga je institucionalni pristup vodio u izgradnju - krhkog i neotpornog - mira na Balkanu devedesetih. Rat jeste stao, ali šta je ostalo od mira? Kosovo i Bosna i Hercegovina kao protektorati zapadnog imperijalizma... Ne kažem da između ova dva pristupa - aktivističkog i institucionalnog - ne treba da postoji veza. Naprotiv. Ali mislim da polazište u mnogo većoj meri nego što je sada slučaj mora da bude organizovanje masovnog i borbenog otpora *odozdo*. I mislim da moramo biti spremni i na nasilne metode, jer se mir osvaja - osvajamo ga od onih koji seju rat, mržnju i siromaštvo, koji sede u institucijama odlučivanja i podržani su od strane međunarodnih institucija (A. I.).

Da li je moglo biti drugačije?

Imajući na umu da Dejtonski sporazum nije potpisala nijedna žena, da žene nisu bile uključene u neposredne mirovne procese, da su kasnije počele da se uključuju u politički život po principu kvota koje ni u Bosni i Hercegovini ni u Srbiji nisu imale zapaženog, feministički željenog efe-

kta, pitanje da li bi veći broj žena u političkom životu dveju zemalja doprineo drugačijim rešenjima u izgradnji mira - ostaje važno.

Sigurna sam da situacija u kojoj žene autentično osvoje mesto za stolom (a ne postavi ih tamo muškarac) može biti transformativna za procese pomirenja (N. S.).

Političarke [imenom se pominje Lejla Ruždić] bi, s obzirom na to koliko su dugo gurale neke zakone, imale tu istrajnost da ostanu do kraja. Mislim da bi se, da su imale veću slobodu, potrudile da to ne bude samo parče papira, nego da stvarno zaživi, strateški bi radile na tome, a ne karijerno-politički, kao što je to slučaj kod muškaraca u politici (J. N.).

Prisustvo žena u politici, odnosno njihovo orodnjavanje, svakako je važno budući da i dalje ima potencijal da restrukturira polje političkog. Ono, međutim, samo po sebi nije jemstvo kvalitativno drugačijeg oblikovanja institucija. Danas na globalnom nivou svedočimo značajnom broju žena koje zastupaju (ultra)desnu i/ili neoliberalnu politiku, što u bitnom smislu nije mirovna politika - dovoljno je, najzad, podsetiti se smušenog iskaza srpske premijerke s početka ovog dela koji nipošto nije izolovan u odnosu na druge aktivnosti koje sprovodi na čelu vlade u kojoj sedi gotovo 50% žena.

Upravo aktuelna vlast u Srbiji koja u kontinuitetu generiše resantiman, podstičući procese poricanja i odobravajući nasilje na svim društvenim nivoima, a koju, bar formalno, u velikoj meri predvode žene,

dokazuje da žene u politici ne moraju automatski 137
imati „žensku perspektivu“. Takođe, iskustvo aktivistkinja koje su ušle u institucije s namerom da tu perspektivu uvedu i učine institucionalnom, pokazuje da je neophodno ukrštanje velikog broja činilaca da bi do ikakvog pomaka moglo doći:

Mislim da je jako važno da žene budu prisutne, ali to nije ni izdaleka dovoljno. Mora da postoji znanje, resursi, i znanje kao resurs, ali i novac i, ono najvažnije – moć. Kada aktivistkinje ulaze u instituciju, mi ulazimo kao neko ko ima jako malu, ograničenu moć, ne samo mandatom, nego vrlo konkretno svojom pozicijom u tom sistemu, i time što nisi član stranke. Biti autsajder u *mainstreamu*, to je skoro nemoguća pozicija. Mislim da bi bilo nekog pomaka da su žene bile vidljivije i brojnije u tom procesu i da su možda i međunarodni akteri, koji su sve vreme podržavali sve ovo, imali drugačiji pristup i birali drugačije, kontekstom određene, strategije (Z. A.).

Otuda nas ne sme iznenaditi kolebanje koje u velikoj meri odlikuje feministički aktivizam u Srbiji, a koje se odnosi na mogućnost saradnje između institucionalne i aktivističke sfere, na uspostavljanje mostova i transformativno učenje koje bi preoblikovalo institucije – koje je bilo zapaženo kako devedesetih i danas, tako i u periodu kada je dolazilo do najvećeg približavanja ovih dveju sfera.

Ono što odlikuje ženski pokret jeste otpor, nepristajanje na kompromis, i stroga rešenost u ostvarivanju jasno zacrtanih ciljeva. Kao

takav, on se bori upravo protiv formalnih političkih okvira [...] Sa druge strane bio je rat, vanredna i ranjiva situacija koja nije dala prostora da se oblik delovanja promišlja, već je bilo važno da se deluje. Da se bude na ulici, da se bude sa ženama, da se misli na druge (I. P.).

Uključivanje žena u mirovne pregovore i ostale institucionalne procese je od izuzetne važnosti za izgradnju mira. Naravno, podrazumevam pod ovim aktivističke inicijative, jer smo do sada naučile da samo biti žena u politici nije dovoljno, i da desno orijentisane partije često zloupotrebljavaju ulogu žena za sprovođenje svojih konzervativnih politika. U idealnoj situaciji, kada bismo izmaštale da su aktivistkinje bile uključene u procese mirovnih pregovora, verujem da bismo doprinele priznanju i preuzimanju odgovornosti za ratne zločine na teritoriji bivše Jugoslavije, što bi u velikoj meri uticalo na normalizovanje odnosa sa susednim državama (J. M.).

Da se bivanje sa drugima postepeno ugradilo u način na koji rade institucije, možda bi na delu bio onaj nedosanjani mir koji bi generaciju ogrezlu u normalizaciji nasilja izveo iz sumorne budućnosti o kojoj je 1992. godine pisala Žarana Papić. Da je za pregovaračkim stolovima bilo više žena i da su te žene, po zaustavljanju rata, prelazile granice, misleći na druge, tada bi svi mislili na neke druge. Da su se te granice prelazile da bi se podržao život u situaciji razaranja i smrti, ne bi se danas kreirale izolovane tuge koje i da-

lje simbolički ratuju jedna protiv druge. Ne bismo tragali za smislom na mestu gde mira (možda) ima, daleko van granica obe države. Imali bismo jezik koji bi izrastao iz znanja i iskustava razaranja kojim hoćemo da zaustavimo sva buduća razaranja. Umesto toga, kako je primetila Žarka Radoja, mi smo nekako i dalje ostali tamo, u devedesetima: akteri danas imaju potpuno nove alate, a mi nemamo jezik da o tome govorimo. U izgradnji tih novih alata, uzeta nam je, između ostalog, i rodna ravnopravnost, i mir, i organizovanje odozdo.

Pandemijski mir

Kada su u martu 2020. godine vlade širom sveta, manje-više nevoljno, počele da priznaju da se pandemija izazvana koronavirusom neće brzo okončati, niti da će ostati ograničena na pojedine delove sveta, krenulo se s uvođenjem mera u cilju zaustavljanja krize na lokalnu. Srbija je neosetno brzo prešla put od „najsmešnijeg virusa“ do dugih cevi koje su patrolirale ulicama u nehumano dugom razdoblju policijskog časa. Nasuprot građanskom šoku s one strane Balkana, koji je nastupio s prvim promišljanjima o stanju i efektima „krize“, građani i građanke Srbije vanredno stanje isprva dočekuju spremno. Prvih dana „zatvaranja“ postojao je takoreći opšti konsenzus da je nama ovo stanje dobro poznato. U sećanje su se uglavnom prizivali prethodni policijski časovi kojih je u Srbiji, u poređenju s mnogim drugim zemljama, bilo u izobilju, i koji su se u društvenoj svesti uglavnom dovodili u vezu s devedesetim, raznim nestašicama, ograničenjima osnovnih ljudskih prava i strepnjom

za budućnost. Radikalnost mera, koju su u početku posebno osetili stanovnici i stanovnice stariji od 65 godina, ali i sasvim nekontrolisana relaksacija mera u vremenu koje će uslediti, govore još nečemu u prilog: ne samo da smo, za razliku od Čeha, Norvežana i Francuza, dobro znali šta je policijski čas nego smo bili spremni i na potpuno odsustvo poverenja u mere koje se donose zbog nas, u naše ime i za naše dobro. Najzad, ništa manje važno, od našeg novca.

Iako je pandemija pansvetski proizvela (i nastavlja da proizvodi) koliziju između države, društva i individue (Zaharijević, 2021), ovde te kolizije na specifičan način odražavaju tri decenije koje su za nama, jednako kao i trenutnu duboku društvenu polarizaciju i ekstremnu autoritarnost režima. Pandemijska situacija ih iz dana u dan ogoljuje, na sličan način na koji pokazuje kako se struktura odnos poverenja na relaciji pojedinac–država, kako se društvene institucije zloupotrebljavaju, nipodaštavaju ili izravno urušavaju, a društvene spone solidarnosti razaraju ostavljajući pojedinca da sam odlučuje o sopstvenoj dobrobiti, da sam procenjuje šta je po njega dobro i probitačno, zaštićen Ustavom (koji se po potrebi priziva, po potrebi zaboravlja i suspenduje), usred medijske halabuke u kojoj se teško razaznaje šta bi uopšte moglo biti društveno dobro. U zemlji u kojoj je mir nepotpun, negativan i nasilan, društveno dobro je odavno temeljno kompromitovano. Uslovi u koje se pandemija ugnjezdila u Srbiji takvi su da nadalje podstiču i ohrabruju polarizacije, „uzimanje stvari u svoje ruke“ ili bezrezervno verovanje u državni vrh i njegovo upravljanje ovom i svakom drugom kri-

zom, sve veći raskorak između institucija, ili onog 141
što je od njih ostalo, i građana koji postaju ili
izolovani nezadovoljnici ili pobunjeni pojedinci.

Premda je u prvim mesecima pandemije bilo mnogih
koji su proricali pojavu drugačijeg sveta, nekada
surovo apokaliptičnog, nekad sveta utopijskog bla-
gostanja, čini se da su svetske vlade ipak uspele
u nameri da se održi *status quo*, uprkos raznim
umanjenim građanskim slobodama. „Nova normalnost“
u suštini, bar iz perspektive scenarija radikalnih
promena, deluje veoma slično staroj normalnosti.
Tako svakako deluje u Srbiji u kojoj su i pre krize
okolnosti bile zrele za krizu.

Zaključak

Ženski mirovni rad ne prestaje i ženski mirovni
aktivizam stalno prelazi granice. Novi ratovi,
nove izbeglice, novi ljudi zaustavljeni na granič-
nim prelazima i u prihvatnim logorima, nove priče
o razaranju domova, preoblikovanju sećanja, nei-
zvesnoj budućnosti i zaboravu užasa koje odmenjuju
novi užasi, podsećaju jedni na druge. Uprkos tome
što se nikad ne sme zanemariti značaj konteksta
u kojem životi nestaju, ženska mirovna nastojanja
nadilaze pojedinačne kontekste, usmerena ka podr-
šci ženama koje se nalaze drugde u svetu u konfli-
ktnim situacijama i kojima treba pružiti podstrek
za učešće u mirovnim pregovorima kroz razmenu ov-
dašnjih iskustava. Ženski mirovni aktivizam po-
kazuje da mir u jednom delu sveta ne jemči mir u
čitavom svetu, te da je mir uvek privremen ukoliko
mu je nasilje u osnovi.

Možda upravo stoga nastojanja žena u sferi mirovnog aktivizma bivaju prva koja se guraju u zaborav. Te žene, bilo da su prema zvaničnim narativima izdajnice, bilo da su „naše“ najveće žrtve kojima pripada komemorativna uloga u premeravanju bola i kalkulisanju tugom, u konačnici izostaju iz institucionalnih narativa o izgradnji mira. Takav mir je trusan, bez dugoročnog smisla, privremen, ogrezao u nasilju. On ne počiva na kreiranju alternativnih modela pravde, on ostaje negativan, "liberalnog" - a pokazalo se, upravo na primeru Srbije i Bosne i Hercegovine, koliko je malo potrebno da postane smeša neoliberalnog i iliberalnog mira kojem je mogućnost novih ratova stalno (ponekad se čini i jedino) zaleđe.

U našem kontekstu se pokazuje neophodnost konačnog priznavanja ratnih zločina i genocida od strane zvaničnika, odnosno zaustavljanje kreiranja istorije koje će nadalje podrivati sve pokušaje da se oni definišu, lociraju i konačno uvažavaju. U toj igri selektivnih zaborava i nanovo stvorenih sećanja, neophodna je, verujemo, veća promocija ženskog mirovnog aktivizma, posebno imajući u vidu sve ono što su žene činile devedesetih godina, bez čijeg prelaženja granica bi ove bile još tvrđe. Mirovnjakinje iz Srbije primer su ustrajavanja u tome kako da se „iz feminističke perspektive nastavi sa kreiranjem novih modela pravde“ (Zajović, 2017: 22). Tokom razgovora, sagovornice iz Bosne i Hercegovine su često invocirale svoja sećanja na ovu svojevrsnu zadužbinu, pominjući *žene u crnom*, kao i druge organizacije poput *Autonomnog ženskog centra*. Snaga tog ženskog mirovnog legata kao da paradoksalno jača usled njegovog neuvažavanja, ne-

priznavanja i nepoznavanja. Ovaj tekst je utoliko pokušaj da se kroz zveckanje oružjem čuje i glas onih koje neće dozvoliti da se njihovo traganje za mirom i pravdom proglasi nevažnim. Jer treba imati u vidu da, s obzirom na to da „ovo nije bio naš rat“ (Hunt, 2004), ovakav zvaničan i poluzvaničan odnos prema mirovnom nasleđu može da nam oduzme i „varljiv mir“, kakav trenutno živimo.

Isključenost i skrajnutost žena nameće pitanje o dometu i suštini njihovog učešća u institucijama koje bi trebalo da grade mir, a zapravo to ne čine. U postojećim političkim okvirima, u kojima populacija generalno ima sumnjičav odnos prema političkom kao nemoralnom i kao nečem što kvari i korumpira i „najbolje muškarce“, žene koje se uključuju u politiku postaju moralno suspektne (Helms, 2007: 240).²⁸ Uloga žena u politici se, da bi se izbegla pomenuta suspektnost, često svodi na tzv. mirne i pasivne *ikebane*, koje eventualno postaju vidljive ako se proaktivno uključe u „muškaračku“ politiku i ako propagiraju patrijarhalni etnonacionalizam ili kvaziliberalizam srpskog, bošnjačkog ili nekog drugog kova. Žene u politici koje pokušavaju da iskorače iz zadatih okvira susreću se sa različitim oblicima verbalnog i neverbalnog nasilja, koje je u usponu zahvaljujući društvenim mrežama koje pomeraju granice između privatnog i javnog. Kultura nasilja je model političke nekulture posttraumatskog društva, čije traume ne poznaju ni generacijske ni entitetske ni državne i druge granice. Ona sprečava aktivne žene da na adekva-

²⁸ Helms ukazuje na tzv. uzrečicu „politika je kurva“ koja je u širokoj upotrebi na našim prostorima, i koja dovodi do „zaključka“ da je žena u politici kurva.

tan način adresiraju strukturalne i druge probleme društva koje je neophodno rešiti da bi se, ako ne doseglo a ono bar približilo pozitivnom miru, koji podrazumeva jednakost, ravnopravnost, pravednu raspodelu resursa i određeni stepen blagostanja koji je dostižan svim građankama i građanima.

Za takav mir potrebne su adekvatne javne politike i proaktivno civilno društvo, čija se ženska strana jednim delom „umrtvila“ usled liberalnih postulata *gender mainstreaminga* (Zaharijević, 2015: 97). Njemu, s druge strane, pretili su uspon (ultra) desnog populizma na globalnom nivou i sveopšta klima nesigurnosti koju je stvorila pandemija. Izgradnja mira sa ženskim licem se usled toga često svodi na sećanje na doba „kada je ime za mirovnjaka bilo žena“ (Licht i Drakulić, 1997), koje invociraju jedino feministkinje, teoretičarke i aktivistkinje. Između ovih sećanja na liniji Srbija – Bosna i Hercegovina zato treba stvarati nove transgeneracijske veze i zajednički formulisati odgovore na nove izazove i pretnje.

Literatura

- Adriana Zaharijević (2010). *Postajanje ženom*. Beograd: 147
Rekonstrukcija ženski fond.
- Adriana Zaharijević (2015). Dissidents, disloyal citizens and partisans of emancipation: Feminist citizenship in Yugoslavia and post-Yugoslav spaces. *Women's Studies International Forum* 49: 93-100.
- Adriana Zaharijević (2015). Those were the days, my friend: ili o počecima i krajevima u feminizmu. *Treća* 17(1-2): 11-20.
- Adriana Zaharijević (2021). Individua, u: Bukač, Z., Maslov G., Kašić, B., Kupsjak, J. i Lukić, A. (ur.), *Politički leksikon: pandemije*, Zadar: Centar za društveno-humanistička istraživanja, <https://www.politicki-leksikon.com/individua/>
- Alen Kristić (2012). *Graditeljice mira. Društveno-politički angažman dobitnica Nobelove nagrade za mir*. Sarajevo: TPO Fondacija.
- Amila Ždralović i Mirela Rožajac Zulčić (2013). Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost, u: Zaharijević, A. (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka (390-415)*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina i Fondacija CURE.
- Ana Miškovska Kajevska (2014). *Taking a stand in times of violent societal changes: Belgrade and Zagreb feminists' positioning on the (post)Yugoslav wars and each other (1991-2000)*. https://pure.uva.nl/ws/files/2019875/135506_05.pdf
- Ana Miškovska Kajevska (2017). *Feminist Activism at War. Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. London and New York: Routledge.
- Ana Zotova et al. (2021). *Izgradnja povjerenja i pomirenja u Bosni i Hercegovini: različite perspektive*. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini i Univerzitet u Edinburgu, Projekt RELWAR.
- Anne-Marie Kappeli (1993). Feminist Scenes, u: Genevieve Fraisse and Michelle Perrot (eds.), *A History of Women in the West IV (482-514)*. Harvard: The Belknap Press.
- Annika Björkdahl (2012). A Gender-Just Peace? Exploring the Post-Dayton Peace Process in Bosnia, *Peace and Change* 37(2): 286-317.

- Annika Björkdahl & Johanna Mannergrén Selimovic (2013). Gendered Justice Gaps in Bosnia-Herzegovina. *Human Rights Review* 15: 201-218.
- Arijana Aganović i Zlatan Delić (2014). Devedesete: Rat i nakon rata u Bosni i Hercegovini, u: Jasmina Čaušević (ur.). *Žene i javni život u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku (177-244)*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
- Asim Mujkić (2010). *Pravda i etnonacionalizam*. Centar za ljudska prava univerziteta u Sarajevu i Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina.
- Athena Athanasiou (2017). *Agonistic Mourning. Political Dissidence and the Women in Black*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Catia Confortini (2006). Galtung, Violence, and Gender: The Case for a Peace Studies/Feminism Alliance. *Peace & Change* 31(3): 333-367.
- Cynthia Cockburn (2012). *Anti-militarism. Political and Gender Dynamics of Peace Movements*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Cynthia Enloe (2020). *Globalizacija i militarizam. Feministice slažu kockice*. Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira.
- Donna Pankhurst (2003). The 'sex war' and other wars: towards a feminist approach to peacebuilding. *Development in Practice*, 13 (2-3): 154-177.
- Elissa Helms (2007). 'Politics is a Whore': Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina, in: Xavier Bougarel, Elissa Helms, Ger Duijzings (eds.): *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society* [235-253]. Hampshire and Burlington: Ashgate.
- Elissa Helms (2010). The Gender of Coffee: Women and Reconciliation Initiatives in Postwar Bosnia and Herzegovina. *Focaal - Journal of Global and Historical Anthropology* 57: 17-32.
- Elmaja Bavčić (2019). Žene, rat, mir i sigurnost, u: Saša Gavrić i Amila Ždralović (ur.): *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH (203-218)*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Erika Kuhlman (2007). 'The Women's International League

- for Peace and Freedom' and Reconciliation after the Great War, in: A. S. Fell, I. Sharp (eds.). *The Women's Movement in Wartime International Perspectives, 1914-19* (227-243). Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Florian Bieber (2020). *The rise of authoritarianism in the Western Balkans*. Palgrave Pivot.
- Françoise Thébaud (1993). The Great War and the Triumph of Sexual Division, u: F. Thébaud (ed.), *A History of Women in the West V*, Harvard: The Belknap Press.
- George Wilkes et al. (2013). *Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje. Rezultati anketnog istraživanja sprovedenog u 13 gradova širom Bosne i Hercegovine maja 2013*. Sarajevo: CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini & Univerzitet u Edinburgu, Projekt RELWAR.
- Gizela Bok (2005). *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Isabelle Geuskens, Merle Gosewinkel, Sophie Schellens(eds.) (2014). *Gender and Militarism. Analyzing the Links to Strategize for Peace*. Women Peacemakers Problem.
- Jasmina Husanović (2012). Kultura traume i identitarna politika u BiH. Kritika ideologije pomirenja. *Diskursi* 3(2): 12-23.
- Jasmina Husanović (2014). Resisting the Culture of Trauma in Bosnia and Herzegovina: Emancipatory Lessons for/in Cultural and Knowledge Production, in: D. Zarkov and M. Glasious, *Narratives of Justice In and Out of the Courtroom. Former Yugoslavia and Beyond* (147-162). Cham: Springer.
- Jasmina Lukić (2011). Protected by friendship and caring: women and peace in the Former Yugoslavia. *Signs* 36(3): 532-541.
- Johan Galtung (2007). Peace by peaceful conflict transformation - the TRANSCEND approach, in: C. Webel and J. Galtung (eds.). *Handbook of Peace and Conflict Studies* (14-32). London and New York: Routledge.
- Laura McLeod (2019). Investigating "Missing" Women: Gender, Ghosts, and the Bosnian Peace Process. *International Studies Quarterly* 63: 668-679.
- Laura Sjoberg, Caron E. Gentry (2007). *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Perspective*. London: ZedBook.

- Maja Korać (2016). Is there a right time for gender-just peace? Feminist anti-war organising revisited. *Gender and Education* 28(3): 431-444.
- Maja Žilić, Anđela Savić i Marko Milosavljević (2020). *Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo*. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava.
- Marie E. Berry (2017). Barriers to Women's Progress after Atrocity: Evidence from Rwanda and Bosnia-Herzegovina. *Gender and Society* 31(6): 830-853.
- Marie E. Berry and Trishna E. Rana (2019). What prevents Peace? Women and Peacebuilding in Bosnia and Nepal. *Peace & Change*, 44(3): 321-349.
- Marija Perković (2012). Ženska mirovna politika, u: Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (376-389). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll - Ured u BiH; Fondacija CURE.
- Marina Veličković (2015). 1992-1995: Od puta prema ratu, do puta prema miru, u: Saša Gavrić, Maida Zagorac (ur.), *1995-2015. Žene i politički život u Bosni i Hercegovini* (16-36). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Melanie Phillips (2003). *The Ascent of Women. A History of the Suffragette Movement and the Ideas Behind it*. Brown: Little.
- Michael Potter and Hedley Abernethy (2013). What about women? Transitional Justice and Gender in Bosnia and Herzegovina and Northern Ireland, in: O. Simić and Z. Volčić (eds.): *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans* (163-180). New York: Springer.
- Nela Porobić Isaković and Gordana Mlinarević (2019). Sustainable transitions to peace need women's groups and feminists: Questioning donor interventions in Bosnia and Herzegovina, *Journal of International Affairs* 72(2): 173-190.
- Nerzuk Ćurak (2020). Rasprava o miru i sigurnosti - feministička paridigma, u: Amila Ždralović, Saša Gavrić i Mirela Rožajac-Zuličić (ur.): *Kojeq je roda sigurnost? 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 „žene, mir i sigurnost” i njezina provedba u Bosni i Hercegovini* (27-39). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Orli Friedman (2015). Alternative calendars and memory work in Serbia: Anti-war activism after Milošević. *Memory Studies* 8(2): 212-226.

- Rada Iveković (2000). (Ne)predstavljenost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989, u: Branka Arsić (ur.): *Žene, slike, izmišljajci* (9-30). Beograd: Centar za ženske studije. 151
- Ristin Thomasson (2008). *To Make Room for Changes. Peace Strategies from Women Organisations in Bosnia and Hercegovina*. Stockholm: The Kvinna till Kvinna Foundation.
- Roger Mac Ginty (2008). Indigenous Peace-Making versus the Liberal Peace. *Cooperation and Conflict* 43(2): 139-163.
- Sonja Liht i Slobodan Drakulić (1997). Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: rat i rod u bivšoj Jugoslaviji. *Ženske studije* 7 <https://www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji>
- Srđan Puhalo i Stefan Vukojević (2015). *Kako građani Bosne i Hercegovine opažaju nevladin sektor?* Sarajevo: Friedrich-Ebert Stiftung.
- Staša Zajović i Miloš Urošević (ur.) (2017). *Ženski sud: O događaju u Sarajevu i o nastavku procesa. Žene u crnom*. Beograd:
- Susan Strega (2005). The View from the Poststructural Margins: Epistemology and Methodology Resistance, in: L. Brown, S. Strega (eds.) *Research as Resistance. Critical, Indigenous, and Anti-Oppressive Approaches* (199-235). Toronto: Canadian Scholars' Press/Women's Press.
- Swanne Hunt (2004). *This was not our war. Bosnian Women Reclaiming the Peace*. Durham & London: Duke University Press.
- Todor Kuljić (2009). Remembering crimes—proposal and reactions, u: Dragica Vujadinović i Vladimir Goati (ur.), *Between Authoritarianism and Democracy, vol. III Serbia at the Political Crossroads*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Centar za demokratsku tranziciju.
- Ugo Vlaisavljević (2007). *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*. Sarajevo: Maunagić.
- Vjolica Krasniqi et al (2017). Banalnost zla. Orodjeno nasilje protiv civila, u: S. Zajović i M. Urošević

- (ur.): *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*. Beograd: *Žene u crnom*.
- Zilka Spahić-Šiljak (2013). *Sjaj ljudskosti. Životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: TPO Fondacija.
- Zlatiborka Popov Momčinović (2013). *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini. Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH i Fondacija CURE.
- Zlatiborka Popov Momčinović (2018). *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini. Izazov rodnim ulogama, (usta)novljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. Sarajevo: Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije.
- Žarana Papić, *Bivša muškost i ženskost bivših građana bivše Jugoslavije*, u: Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček (ur.) (2012), *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002* (179-194). Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija ženski fond i *Žene u crnom*.
- Žarana Papić (2012). *Žene u Srbiji: postkomunizam, rat i nacionalističke mutacije*, u: Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček (ur.): *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002* (303-328). Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija ženski fond i *Žene u crnom*.
- Žarana Papić (2012a), *To je moj izveštaj vama / This is my report to you*, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- Žene u crnom* (1995). *Žene za mir*. Beograd: *Žene u crnom*.

Recenzije knjige

Više od četvrtine veka je prošlo od potpisivanja Dejtonskog sporazuma i od okončanja ratnih dejstava na prostorima Bosne i Hercegovine i Hrvatske; više od dvadeset godina od ratnih operacija na Kosovu i bombardovanja Srbije, pa ipak naša društva i dalje žive pod dugačkom senkom ratnohušakačkih narativa koji svako malo ispune medijski i javni prostor. Kako se boriti protiv te logike vladanja koja počiva na efikasnom mobilisanju strahova od Drugog i od *druqih*, strahova koji nas ušančuju u naše navodno prirodne i primarne nacionalne identitete, koje smo onda pozvani da branimo i zastupamo, doprinoseći kontinuiranoj normalizaciji nasilja kao principa koji uređuje društveni poredak? Odgovor glasi: između ostalog i tako što ćemo se aktivno sećati svih onih koji su se nasilju najglasnije suprotstavljali, i tako što ćemo pojačavati i učiniti vidljivijim napore, namerno marginalizovane, onih koji se udružuju i delaju protiv politika podela, rata i svakog nasilja.

Ova monografija predstavlja izuzetno važan korak u tom pravcu. Na vrlo pristupačan i neposredan način upoznaje nas, gotovo licem u lice, sa mirovnim aktivistkinjama iz Bosne i Hercegovine i Srbije i sa njihovim borbama - ličnim i društvenim - i naporima da se izbore za mir na ovim prostorima. Čitajući o njihovim sećanjima na angažman tokom rata, o njihovim posleratnim razočaranjima i novim borbama, kao i razmišljanjima o tome kakvo nasilje nam pretilo danas, postajemo svesni suštinske važnosti ženske perspektive u izgradnji mira i neumornosti feminističkog principa, kako je to Žarana Papić imenovala, da se stalno prelaze granice. Svedočenja, ispovesti i osvrti koje ovde

čitamo govore nam o tome kako su ove hrabre žene stalno prekoračivale granice, one fizičke - čak i u ratu, kada je to bilo teško i opasno - ali još važnije, one mentalne, internalizovane, a sve u cilju uspostavljanja novih, bezgraničnih teritorija razumevanja, uzajamne podrške i zajedničke borbe za društvo bez nasilja.

Posebno je važno napomenuti da ova knjiga nije prilog istoriji *jednog dela* antiratnog aktivizma, onog koji je nastupao ispred feminističkog angažmana. Ono što nam ova knjiga ubedljivo otkriva jeste da je taj angažman bio samo srce, suštinski i centralni deo antiratnog aktivizma ili, rečima jedne od intervjuisanih žena: „Ceo antiratni pokret su uglavnom u Srbiji iznele žene“. I utoliko je sećanje na žensku perspektivu i njen prilog borbi protiv rata i nasilja vitalni deo naše kolektivne istorije. Ova knjiga je važan doprinos izgradnji kolektivnog pamćenja, ne kao prilog istoriji feminističkih borbi na našim prostorima, već kao središnji deo istorije otpora ratnom bezumlju i nasilju.

Posebna vrednost ove studije izvire iz njenog metodološkog pristupa: koristeći intervju kao glavnu alatku za prikupljanje građe, autorke su ovu pripovest o traganju za smislom tokom i nakon rata izgradile oslanjajući se na autentične glasove samih ženskih aktivistkinja - posvećujući puno prostora njihovim refleksijama, zaključcima i upitanostima. Vešto kombinujući društvenopolitičku analizu sa iskazima samih akterki ove borbe, autorke nam približavaju smisao borbe protiv

neprihvatljive definicije mira kao pukog odsustva rata; saznajemo šta znači zalagati se za mir kao konačni trijumf smisla i suživota nad tiranijom nasilja koje se, povukavši se sa ratišta, preselilo u politiku i javni govor, uz pretnju da se u potpunosti normalizuje u našoj svakodnevici. 157

Posebno je zanimljiva i kombinacija perspektiva koje se ovde prikazuju: za žene iz Bosne i Hercegovine življeno iskustvo rata bilo je formativno iskustvo u najneposrednijem smislu; za žene iz Srbije, borba protiv rata u kojem njihova država zvanično nije učestvovala bila je borba za razum, dostojanstvo i smisao u obesmišljenom i obeščašćenom društvu. Njihovi zajednički naponi su se ukrštali, spajali u dijalog i solidarnu borbu za pravdu, za pomoć žrtvama i za zajednički suživot. Takođe, različite generacijske perspektive koje ova monografija sabira, otvaraju nam važan uvid u kompleksnu dinamiku razvoja feminističke borbe protiv nasilja, ali i u postojanje njenog kontinuiteta koji je deo naše kolektivne istorije, i to one na koju moramo biti ponosni i koju treba s pažnjom da negujemo.

Stoga je ova monografija dragocen doprinos izgradnji kulture sećanja na mirovni aktivizam na prostorima bivše Jugoslavije; svojevrsni spomenik njegovom najvitalnijem delu, angažmanu feminističkih aktivistkinja. Istovremeno, ova je knjiga i svojevrsna vivisekcija naših društava danas - presek stanja i uvid u poraznu činjenicu da retorika i logika rata i dalje upravljaju društvenim svetozorima, perpetuirano institucionalizujući nasilje na svim nivoima. Osim ovog sumornog uvida,

knjiga nam skreće pažnju i na nove, savremene izazove perspektiva nenasilnog društva, u vidu rasta ekstremne desnice, novih oblika isključivanja i diskriminacije i novih napada na autonomiju ženskog tela i iskustva. No, upravo su svedočanstva i živi glasovi aktivistkinja u ovoj knjizi putokaz za borbe koje nam predstoje: u njih je potrebno ući koristeći sve iskustvo, znanje i savezništva koja su brižljivo građena i čije temelje neće biti lako srušiti. Zato je neophodno izgrađivati i promovisati znanje o tradiciji i kontinuitetu solidarnih ženskih borbi za smisleni život u društvu bez nasilja. Ova izvanredna knjiga je neprocenjivi doprinos takvom zalaganju.

Jelena Vasiljević
Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
Univerzitet u Beogradu

Knjiga autorki Zlatiborke Popov Momčinović i Adriane Zaharijević *Neprekidno tražanje za smislom. Žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji*, predstavlja rezultate istraživanja odnosa žena prema procesu izgradnje mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Intervjui su rađeni sa aktivistkinjama različitih generacija tokom leta 2021. Razgovori su vođeni u metodološkoj formi strukturisanih intervjuva koji su trajali u proseku oko sat vremena. Osim jednog, svi su obavljeni putem *Zoom* platforme. Nakon intervjuva urađena je njihova transkripcija. Autorke su imale za cilj da uporede različite kontekste koji će prikazati jezik kojim se u Bosni i Hercegovini i Srbiji govori o ratu i miru. Glavno pitanje koje su uzele za okosnicu istraživanja bilo je šta je mir i šta bi bila ženska perspektiva u izgradnji mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji.

Najveći problem koji autorke prepoznaju jeste konstantna proizvodnja straha i sveopšta klima nesigurnosti koja se na poseban način obrušavala i obrušava na žene kao Drugost. Uprkos tome (ili upravo zbog toga), sagovornice ipak prepoznaju moć ženskog aktivizma i ne odustaju od svog mirovnog aktivizma i feminističkog angažmana.

Autorke potvrđuju da njihov akademski rad prati „subjektivni“ feministički angažman. Stoga su svojim *sagovornicama* dale značajan prostor u tekstu s obzirom na to da „većina“ to drugačije mišljenje nije čula ili ne želi da čuje za njega.

Knjiga je podeljena na dva dela: prvi, opravdano duplo obimniji, govori o Bosni i Hercegovini, dok je drugi deo posvećen narativima iz Srbije. Oba

dela otpočinjju svoju komparativnu analizu otvaranjem problema Srebrenice koji je rak-rana Bosne i Hercegovine. Autorke prezentuju svoje istraživa-nje medijskog izveštavanja, navodeći izjave onih koji su imali konkretnu moć. Nakon analize ovih dominantnih narativa i načina delovanja, naglasak i fokus pomeraju se ka paralelnoj priči koja je više od tri decenije prisutna u civilnom društvu, priči o ženama koje su stvorile svojevrstan pokret koji možemo nazvati *Mir sa ženskim licem*. Iza tog pokreta stoji Fondacija Lara iz Bijeljine, kojoj se pridružilo nekoliko ženskih organizacija civilnog društva. Feministkinje iz Bosne i Hercegovine ističu da je mir mnogo više od pukog odsustva rata i detaljno obrazlažu šta mir zapravo podrazumeva. Mir se definiše u kontekstu širih sistemskih rešenja i struktura koje pretpostavljaju vladavinu prava, jednakost pred zakonom i dostupnost različitih resursa i usluga, što omogućuje da se vodi život dostojanstven čoveka. Međutim, rat i dalje prožima sve sfere društva koje nastavlja da obitava u svojevrstnoj kulturi nasilja koja razara društvo i osobe, dok, s druge strane, održava postojeće stanje ni rata ni mira u korist vladajućih patrijarhalnih, etnonacionalističkih matrica.

Pokretačka snaga žena u Bosni i Hercegovini proizlazi iz vlastitog ličnog iskustva, što potvrđuje značaj i snagu feminističke sintagme *lično je političko*. Ono lično je omogućilo da se u kontekstu preživljenog nasilja, odnosno praćenja onoga što se dešava, uvide specifična iskustva žena tokom rata, da se kritički reflektuju nametnute rodne uloge tokom rata, odnosno da se sagleda da su one nešto dinamično, a ne večno zadato.

Izdvajam dva citata iz knjige: jedno mišljenje iz 161
Bosne i Hercegovine i jedno iz Srbije, koji govore o
istrajnosti na putu kojim su žene krenule i o nameri:

„Mislim da ako bismo stale na putu kojim smo krenule onda kao da onda ništa nismo uradile, ja nisam džabe rekla da ću ovo raditi dok sam živa (...) oni bi silno željeli da mi stanemo s ovim, oni bi silno željeli da žene vrate u ove vjerske ustanove, da od njih naprave one humanitarke koje idu dijeliti pakete, posjećivati bolesne u bolnici; sa svim tim se ja slažem, ali ženi je mjesto u izgradnji društva Bosne i Hercegovine, u izgradnji mira, u izgradnji boljeg života i u izgradnji jednog ravnopravnijeg, gender ravnopravnijeg odnosa u porodici.“

„Uključivanje žena u mirovne pregovore i ostale institucionalne procese je od izuzetne važnosti za izgradnju mira. Naravno, podrazumevam pod ovim aktivističke inicijative, jer smo do sada naučile da samo biti žena u politici nije dovoljno, i da desno orijentisane partije često zloupotrebljavaju ulogu žena za sprovođenje svojih konzervativnih politika. U idealnoj situaciji, kada bismo izmaštale da su aktivistkinje bile uključene u procese mirovnih pregovora, verujem da bismo doprinele priznanju i preuzimanju odgovornosti za ratne zločine na teritoriji bivše Jugoslavije, što bi u velikoj meri uticalo na normalizovanje odnosa sa susednim državama.“

Autorke daju svoj doprinos govoreći i o Novoj normalnosti i aktuelnoj pandemijskoj situaciji.

U zaključku autorke pišu: „Novi ratovi, nove izbeglice, novi ljudi zaustavljeni na graničnim prelazima i u prihvatnim logorima, nove priče o razaranju domova, preoblikovanju sećanja, neizvesnoj budućnosti i zaboravu užasa koje odmenjuju novi užasi, podsećaju jedni na druge. Uprkos tome što se nikad ne sme ispustiti značaj konteksta u kojem životi nestaju, ženska mirovna nastojanja nadilaze pojedinačne kontekste, usmerena ka podršci ženama koje se nalaze drugde u svetu u konfliktnim situacijama i kojima treba pružiti podstrek za učešće u mirovnim pregovorima kroz razmenu ovdašnjih iskustava. Ženski mirovni aktivizam pokazuje da mir u jednom delu sveta ne jemči mir u čitavom svetu, te da je mir uvek privremen ukoliko mu je nasilje u osnovi.“

Knjiga koja je mala obimom, ali krcata jasnim porukama i stavovima kako intervjuisanih aktivistkinja tako i brojnih autora koji su navedeni u spisku literature, vredna je objavljivanja kako zbog svoje aktuelnosti u konkretnim uslovima dve države iz kojih sagovornice govore, tako i radi univerzalnog pitanja koje u samom naslovu: *Neprekidno tražanje za smislom*, ukazuje na vrednosti koje su vredne celoživotnog angažovanja jer obuhvataju zajedničko dobro. Stoga, knjigu preporučujem za štampu.

prof. dr Zorica Kuburić

Kroz prepoznatljiv akademski i aktivistički rukopis, Zlatiborka Popov Momčinović i Adriana Zaharijević u knjizi pod naslovom *Neprekidno tražanje za smislom. Žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji* analiziraju domete i ograničenja ženskih perspektiva u izgradnji mira. Istraživanje je teorijski utemeljeno, metodološki dobro osmišljeno i urađeno na osnovu intervjua obavljenih sa akterkama procesa izgradnje mira koje pripadaju različitim generacijama feministkinja sa naših prostora. Kako i autorice same navode, razgovori sa njima su „vođeni u metodološkoj formi strukturisanih intervjua koji su trajali u proseku oko sat vremena“, a „nakon intervjua urađena je njihova puna transkripcija koja je na kraju imala 55 strana odnosno 30.284 reči“. Na taj način je prikupljen značajan materijal za dalja kritička čitanja i teorijska promišljanja autorica o dometima ženskog mirovnog aktivizma u Bosni i Hercegovini i Srbiji. U raspravi koja se razvija na stranicama ove knjige, dijaloški se prepliću centralne priče ispitanica sa vlastitim iskustvima akademskog i aktivističkog rada autorica ove studije i zapažanjima feminističkih spisateljica (kao što je, na primjer, Žarana Papić).

Iako sam tekst primarno nije pregled istorije ženskih pokreta (niti je to bila intencija ovog istraživanja), izvrsno profilira i ženska udruživanja i kontinuitet ženskog mirotvorstva u sociokulturalnoj atmosferi kulture nasilja. Uz to, treba imati u vidu da studija ispituje i bitno različite okolnosti u Bosni i Hercegovini i Srbiji, te otvara najraznovrsnija pitanja. Mada je moguće čak i čitati odvojeno dva dijela studije

o različitim iskustvima - onaj koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu i onaj koji se odnosi na Srbiju - autorice uspijevaju rasporedom građe, načinom izlaganja i odabirom centralnih problema zadržati jedinstvenu cjelinu studije. Tako, na primjer, analize BiH i Srbije počinju markiranjem specifičnosti medijskih slika stvarnosti gdje njihove specifičnosti snažno zavise od lokacije medijske kuće. Rasprava se dalje sa lakoćom prebacuje na ženski mirovni aktivizam koji se bitno razlikuje od različitih (pre)dominantnih narativa na našim prostorima. Autorice apostrofiraju i pitanja besmislenosti ratnih sukoba, skiciraju kočenja procesa izgradnje mira u sferi formalne politike, ali i naznačavaju procese koji se dešavaju na nivou svakodnevnih života i na institucionalnom nivou, ilustrativno predstavljaju neke od aktivnosti u sferi civilnog društva, pokazuju kako su ove inicijative negdje ignorisane, a negdje osporavane, opisuju percepcije ovih aktivnosti u javnosti...

Propedeutičko naznačavanje stanja problema stvara dobru osnovu za predstavljanje nalaza kvalitativnog istraživanja uz kontinuirane kritičke opaske autorica i šire sagledavanje pluralnosti onoga što mi jeste za feministkinje sa naših prostora. Svakako da autorice otvaraju brojna pitanja u svojoj studiji (na primjer, pitanja iskustava rata i refleksija ovih iskustava na feminističke aktivizme, izazova s kojima se suočava feministički aktivizam u susretu sa „novim desnim populizmom“). Međutim, iz studije je osobitno važno izdvojiti dva aspekta.

Prvo, posebno je zanimljivo i značajno nijansiranje stavova feministica različitih generacija.

Rezultati istraživanja pokazuju da otpori mirovnih aktivistkinja iz devedesetih godina prošlog stoljeća inspirišu i motiviraju feministički rad mlađe generacije feministkinja, koje dalje razvijaju i kategorijalne aparate feminističkih analiza. 165

Drugo, autorice još jednom podvlače da postoji ženski pristup izgradnji mira, te unatoč svim divergentnostima unutar i između feminizama, na temelju ličnih iskustava i stavova mirovnjakinja izvlače na površinu ono što je specifičnost tog ženskog pristupa. Tako se, na primjer, nasuprot predominantnom narativu o projektnoj orijentaciji aktivističkog djelovanja generalno, ženski mirovni aktivizam, koji jeste njegovoj značajniji dio, percipira kao dosljedan, otvoren i osjetljiv pristup, te direktnije povezan sa lokalnim zajednicama.

Artikulirajući zapažanja o ženskom mirovnom aktivizmu kroz različitost perspektiva i u vizurama dugotrajnog mira, te podsjećajući na transformativnu snagu feminizma u izgradnji mira, Zlatiborka Popov Momčinović i Adriana Zaharijević ponudile su kvalitetnu analizu koja nije samo značajan doprinos fundusu znanja iz interdisciplinarnog područja, već će biti korisno štivo za dalje kreiranje mirovnih politika. Stoga sa velikim zadovoljstvom preporučujem objavljivanje rukopisa *Neprekidno tražanje za smislom. Žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji* autorica Zlatiborke Popov Momčinović i Adriane Zaharijević.

Prof. dr Amila Ždralović
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

Biografije autorki

Adriana Zaharijević (1978, Beograd) je viša naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a sve ostale nivoe studija završila je na Fakultetu političkih nauka, spajajući političku filozofiju sa feminističkom teorijom i društvenom istorijom. Od 2003. godine je članica Udruženja književnih prevodilaca Srbije. Objavljuje na srpskom i engleskom jeziku, a tekstovi su joj prevedeni i na brojne evropske jezike. Aorka je knjiga *Postajanje ženom* (RŽF 2010), *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina* (Karpos 2014, 2019), *Život tela*. Za knjigu *Politička filozofija Džudit Batler* (Akademska knjiga 2020) dobila je nagradu „Anđelka Milić“.

Zlatiborka Popov Momčinović (1975, Vršac) vanredna je profesorica političkih nauka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Studij sociologije je završila na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, magistrirala na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu a doktorirala na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Učestovala je u brojnim istraživanjima koja se tiču ženskog aktivizma, izgradnje mira i pomirenja, položaja novinarki, LGBTI populacije, političke participacije žena i *gender mainstreaminga* u Bosni i Hercegovini, kao i uloge religije u društvu. Objavila je knjige *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture* i *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, ustanovljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. U koautorstvu je objavila niz studija o procesima pomirenja i izgradnje mira u Bosni i Hercegovini u saradnji sa Univerzitetom

u Edinburgu i Centrom za empirijska istraživanja religije. Članica je Odbora za političke nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovini. Majka je dečaka sa autizmom. Nada se životu bez diskriminacije i bori se za takav život.

Jelena Vasiljević je viša naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i vanredna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije. Doktorirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Akademsko uporište joj je u političkoj antropologiji i studijama građanstva. U dosadašnjim istraživanjima bavila se politikama građanstva i državljanstva u zemljama bivše Jugoslavije, debatama o kulturi i pravu, politikama sećanja i pamćenja, istraživanjem medijskih narativa u kontekstu raspada Jugoslavije i ratova iz 1990-ih. Trenutno je najviše zanimaju teme političke solidarnosti, aktivističkog građanstva i društvenih pokreta na Balkanu. Takođe je nacionalna koordinatorica na evropskom Horizon 2020. projektu *EnTrust. Enlightened trust: An examination of trust and distrust in governance – conditions, effects and remedies*. Radila je kao istraživačica i stipendistkinja na Univerzitetu u Edinburgu i na Univerzitetu u Gracu. Autorica je monografije *Antropologija građanstva* (Mediterran i IFDT, 2016; nagrada Etnografskog instituta SANU za najbolju monografiju iz oblasti etnologije i antropologije) i više desetina naučnih i stručnih radova, kao i *policy* analiza. Deo je ekspertskeg tima BiEPAG-a (*The Balkans in Europe Policy Advisory Group*).

Prof. dr Zorica Kuburić rođena je 1954. godine. Studirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu u

Beogradu i pedagogiju i psihologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je obranila disertaciju *Efekti ranog učenja na razvoj ličnosti*. Magistrirala je 1989. godine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu s temom *Odnos između prihvaćenosti djece u obitelji i psihičkih smetnji u adolescentnoj dobi*. Doktorsku disertaciju odbranila je 1995. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu s temom *Slika o sebi adolescenta u protestantskoj porodici*. Završila je i četve-rogodišnju edukaciju iz sistemske porodične terapije na Institutu za mentalno zdravlje u Beogradu.

Radila je na Pedagoškoj akademiji u Beogradu, a nakon odbrane doktorata prelazi na Filozofski fakultet u Novom Sadu, gdje je pored nastave na predmetima Sociologija religije i Metodika nastave sociologije i filozofije, osnovala Centar za empirijska istraživanja religije 2001. godine i pokrenula znanstveni časopis *Religija i tolerancija*, koji uređuje od 2002. godine. Također, predavač je i organizator akreditiranih seminara za stručno usavršavanje nastavnika sociologije i filozofije. Voditelj je akreditiranog programa kontinuirane edukacije pod nazivom „Različite tehnike za smanjenje učinaka stresa kod djece i odraslih“.

Objavila je više od dvadeset knjiga, od kojih izdajamo sljedeće: *Porodica i psihičko zdravlje djece. Odnos prihvaćanja djece u obitelji i psihičkih poremećaja u adolescenciji*; *Religija, porodica i mladi*; *Vera i sloboda, vjerske zajednice u Jugoslaviji*; *Vjerske zajednice u Srbiji i vjerska distanca (2010; 2019. na engleskom)*; *Vjeronauk u školi* u koautorstvu sa Slađanom Zuković; *Metodika verske nastave* u koautorstvu sa Snežanom Dačić i

Metodika nastave sociologije, također u koautorstvu sa Snežanom Dačić; *Filozofija teologije i univerzalnih vrijednosti. Analiza sadržaja Biblije i kurana* (2018). U koautorstvu s Anom Zotovom nastala je knjiga *Uloga religije, obitelji i obrazovanja u procesu pomirenja, razlike u stavovima manjina i većine u Bosni i Hercegovini* (2019); *Religija i psihičko zdravlje vernika* (2021). Pisala je odrednice za Srbiju i Crnu Goru u *Svetskoj enciklopediji religijske prakse (Worldmark Encyclopedia of Religious Practices)*.

Amila Ždralović je vanredna profesorica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Zvanje profesorice filozofije i sociologije stekla je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, dok je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu stekla zvanje magistricе, odnosno doktorice socioloških nauka. Pored toga što je od akademske 2006/2007. godine uključena u nastavni proces na Pravnom fakultetu, u svojstvu gostujuće predavačice i istraživačice, učestvovala je i u edukativnim i istraživačkim programima u drugim institucijama. Između ostalog, akademske 2011/12. godine bila je angažovana kao saradnica na nastavnom predmetu Rod i nacionalizam na postdiplomskom programu Rodnih studija pri Centru za interdisciplinarnе studije Univerziteta u Sarajevu. U periodu od 2000. do 2006. godine radila je kao novinarka, profesorica u srednjoj školi, te kao trenerica na programima nevladinih organizacija. Autorica je knjige *Teorijski sporovi o pravdi: liberalne perspektive i odgovor na kritike*. Rezultate svojih naučnih istraživanja prezentirala je naučnoj i stručnoj javnosti u više od pedeset radova publikovanih u

koautorskim monografijama, radovima u časopisima/ zbornicima, ali i u radovima predstavljenim na naučnim i stručnim konferencijama i seminarima. 173

Dr Dubravka Stojanović je istoričarka i profesor-ka na Odeljenju za istoriju, Katedra za savremenu opštu istoriju na Univerzitetu u Beogradu. Radi na pitanjima demokratije u Srbiji i na Balkanu krajem 19. i početkom 20. veka, interpretacijama istorije u novim srpskim udžbenicima, kao i na pitanjima socijalne istorije, procesa modernizacije i istorije žena u Srbiji. Konsultantkinja je specijalnog izvestioca za ljudska prava Ujedinjenih nacija u oblastima kulture i obrazovanja. Učestvovala je na mnogim konferencijama u zemlji i inostranstvu i držala predavanja na Sorboni, Univerzitetu Kolumbija, Univerzitetu Stanford, Univerzitetu Humbolt, Univerzitetu u Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Atini, Sofiji, Kopenhagenu itd. Sa Milanom Ristovićem urednica je *Godišnjaka za društvenu istoriju*. Potpredsednica je Balkanskog komiteta za obrazovanje u oblasti istorije koji organizuje Centar za demokratiju i pomirenje u Jugoslovenskoj Evropi, Solun, Grčka. Objavila je devet knjiga, uključujući i knjigu o svetskoj istoriji: *Uspomina globalnog sveta 1885–2015*. Za knjigu *Srbija i demokratija: 1903–1914* dobila je nagradu grada Beograda za društvene i humanističke nauke 2003. godine. Centar za mir i razvoj demokratije dodelio joj je 2011. godine nagradu za mirovni angažman započet 1993. tokom rata u bivšoj Jugoslaviji. Godine 2012. dobila je nagradu za osvajanje slobode namenjenu ženama koje se bave aktivizmom i ljudskim pravima. Dobitnica je francuskog ordena *Chevalier de L'ordre national du Mérite*.

Biografije sagovornica

Mira Vilušić rođena je 3. maja 1949. u Tuzli. Diplomirala je na Univerzitetu u Sarajevu, odsjek Pedagogija i psihologija. Psihoterapeutkinja je, specijalistica za rad sa ženama koje su preživjele silovanje; AWO zentrale Fortbildung. Polaznica je mnogobrojnih necertificiranih tečajeva organizovanih od strane međunarodnih organizacija: Norwegian People's Aid (NPA), CARE International, Swedish Foundation Kvinna Till Kvinna, IRC, u oblasti menadžmenta, strateškog planiranja, obezbjeđivanja sredstava, komunikacijskih vještina, ljudskih prava, liderskih vještina, rada sa osobama sa psihološkom traumom (žena, djece, RVI). Od 1994. godine radi u Udruženju „HO HORIZONTI“ Tuzla, gdje je i danas aktivna. Ljubiteljica je joge, lijepe poezije, druženja sa osobama koje su optimističnih pogleda i vječita aktivistkinja u borbi za ženska prava i mirovnjakinja.

Vildana Džekman je feministkinja, LGBTI aktivistkinja i pravna stručnjakinja. Preko deset godina posvetila je osnaživanju žena i borbi za rodnu ravnopravnost u institucionalnim i javnim politikama. Bila je jedna od glavnih inicijatorki donošenja Zakona za liječenje neplodnosti biomedicinski potpomognutom oplodnjom u FBiH koji je donesen nakon sedam godina aktivne borbe. Učestvovala je u izradi seta rodnihih amandmana na Ustav BiH i Ustav FBiH, brojnih zakona, kao i većeg broja podnesaka za međunarodne izvještaje u oblasti ženskih ljudskih prava. Trenutno radi na pravnim poslovima u Liniji za pomoć novinarima, gdje zagovara slobodu izražavanja i zaštitu prava novinara/ki i medijskih profesionalaca/ki u BiH. Osjetljiva na neravnopravnost i nepravdu,

borbu za pravedno i demokratsko društvo vidi kao svoju životnu misiju.

Hana Ćurak, sociološkinja, feministkinja i aktivistkinja, rođena je 21. marta 1994. u Sarajevu. kao osnivačica zagovaračke platforme *Sve su to vještice*, aktivna je u oblastima medijskog zagovaranja, političke komunikacije i umjetničke produkcije. Nakon prakse u njemačkom Parlamentu, radila je na Hertie School univerzitetu, te kao konsultantica za različite međunarodne organizacije. Živi i radi u Sarajevu i Berlinu.

Zoe Gudović je feministkinja, aktivistkinja, lezbijka, multidisciplinarna praktičarka umetnosti. Kao pozorišna pedagoškinja, performerka, drag king transformatorka ili toilet umetnica, ona kombinuje umetničke i aktivističke metode kako bi promenila postojeću svest i društvene odnose. Od 1995. godine uključena je u rad i istraživanje neformalnih i angažovanih pozorišnih formi. Osnivačica je ili deo različitih grupa i kolektiva kao što su *žene na delu*, *Act Women*, *Queer Belgrade*, *Charming Princess* (muzički bend), *Rekonstrukcija ženski fond*; predavačica je na ženskim studijama (Fakultet političkih nauka u Beogradu), na temu Feministička umetnost u javnom prostoru; organizatorka je uličnih angažovanih performansa protiv nasilja prema ženama i brojnih kampanja za vidljivost LGBTQ+, te ostvarivanja ženskih ljudskih prava i prava ljudi sa margine. Od 2001. godine povezivala je umetnice iz celog sveta sa aktivistkinjama iz Srbije pod nazivom „Ženski pokret – žensko pozorište – žensko telo“. Dobitnica je nagrade „Jelena Šantić“ za kombinovanje umetnosti i aktivizma, kao

i *BeFemove* nagrade za feministička dostignuća u 179
promociji feminizma izvan feminističkog pokreta.
Uređuje i vodi radio-emisiju *ženergija*.

Iva Parađanin je novinarka i autorka dokumentarnih filmova. Trenutno radi kao *ELLE* Active urednica i vodi potkast *Tampon zona*. Završila je Filozofski fakultet u Beogradu, smer Istorija umetnosti, nakon čega je usavršavanje nastavila u okviru master studija komunikologije na Fakultetu za medije i komunikacije. Kratko nakon završetka studija, svoje interesovanje usmerava ka novinarstvu, radeći na televiziji B92 kao novinarka i reporterka. Od 2016. počinje njeno interesovanje za ženska prava i borbu za rodnu ravnopravnost putem medija. Autorka je brojnih tekstova i dokumentarnih filmova na ovu temu, od kojih je film *Neželjene ćerke Crne Gore* bio najzapaženiji i prikazan je na nekoliko festivala u regionu. Zalaže se za promovisanje ispravne medijske slike žene i prevenciju nasilja nad ženama putem adekvatnog saopštavanja o njemu. Dobitnica je i *BeFemove* nagrade za feministički medijski doprinos i članica grupe Novinarke protiv nasilja.

Aleksandra Petrić je feministkinja i aktivistkinja u borbi za ženska ljudska prava, sa dvadesetpetogodišnjim iskustvom rada u organizacijama civilnog društva, na programima institucionalnog razvoja u oblasti zaštite ljudskih prava, rodne ravnopravnosti, borbe protiv nasilja prema ženama i položaja mladih. Radila je kao istraživačica, analitičarka, konsultantkinja za lokalne i međunarodne nevladine organizacije i vladine institucije u Bosni i Hercegovini i regiji bivše Jugoslavije. U periodu od 1997. do 2001, Aleksandra Petrić je

bila jedna od koordinatorica hCa Omladinske mreže Bosne i Hercegovine, koja je u periodu nakon rata povezivala lokalne omladinske inicijative u aktivnostima izgradnje mira i osnaživanja glasova mladih. Saradivala je sa onlajn portalima *Frontal* i Radio Sarajevo i objavila preko sedamdeset tekstova usmjerenih na feminističku kritiku društvenog odgovora na nasilje prema ženama i djeci i kršenje ženskih ljudskih prava. Učestvovala je u brojnim lokalnim, regionalnim i međunarodnim inicijativama usmjerenim na borbu za ženska ljudska prava, protiv svih oblika nasilja prema ženama i osnaživanje glasova žena u javnosti.

Aleksandra Petrić je feministkinja i aktivistkinja u borbi za ženska ljudska prava, sa dvadesetpetogodišnjim iskustvom rada u organizacijama civilnog društva, na programima institucionalnog razvoja u oblasti zaštite ljudskih prava, rodne ravnopravnosti, borbe protiv nasilja prema ženama i položaja mladih. Radila je kao istraživačica, analitičarka, konsultantkinja za lokalne i međunarodne nevladine organizacije i vladine institucije u Bosni i Hercegovini i regiji bivše Jugoslavije. U periodu od 1997. do 2001, Aleksandra Petrić je bila jedna od koordinatorica hCa Omladinske mreže Bosne i Hercegovine, koja je u periodu nakon rata povezivala lokalne omladinske inicijative u aktivnostima izgradnje mira i osnaživanja glasova mladih. Saradivala je sa onlajn portalima *Frontal* i Radio Sarajevo i objavila preko sedamdeset tekstova usmjerenih na feminističku kritiku društvenog odgovora na nasilje prema ženama i djeci i kršenje ženskih ljudskih prava. Učestvovala je u brojnim lokalnim, regionalnim i međunarodnim ini-

cijativama usmjerenim na borbu za ženska ljudska prava, protiv svih oblika nasilja prema ženama i osnaživanje glasova žena u javnosti. 181

Aleksandra Petrić je diplomirala na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banja Luci 1995. godine, te magistrirala međunarodna ljudska prava na Jozef Korbel školi za međunarodne odnose Univerziteta u Denveru, SAD, 2002. godine. Od 2003. radi u Fondaciji Udružene žene Banja Luke, trenutno na poziciji izvršne direktorke.

Žarka Radoja je u dve decenije bavljenja novinarstvom radila i saradivala sa medijima u Srbiji i drugim postjugoslovenskim zemljama na temama propagande, posleratnog društva, izbeglištva i migracija. Sa kolegom Dušanom Komarčevićem je 2013. godine osnovala portal *kontrapress.com*. Uredila je knjigu intervjuja *Integritet u novinarstvu - razgovori sa novinarkama i novinarima Zapadnog Balkana* u izdanju Centra za kulturnu dekontaminaciju (Beograd, 2020). U zborniku *Forced Migration and Social Trauma* (Routledge, 2018) uvršten joj je tekst o načinu na koji se u medijima izvještava o izbeglicama i migrantima. *Dnevnik iz parka*, objavljen u *Licuulice*, bio je u užem izboru od 10 najboljih tekstova 2015. godine Međunarodne mreže uličnih novina 2015. godine. Koorganizatorka je izložbe *20 godina poslije - suvremena dubrovačka scena u Kotoru* na dvadesetogodišnjicu početka napada na Dubrovnik (palača Bizanti, 2011). Koorganizovala je prvu posleratnu kolektivnu izložbu nezavisne umetničke scene Dubrovnika u Beogradu (Podroom, 2014) i uzvratnu izložbu beogradskih umetnika u Dubrovniku (Otok, 2015). Saradivala je

na dokumentarnom filmu avganistanskog režisera Hasana Fazilija *Ponoćni putnik (Midnight traveler)*, koji je osvojio niz nagrada na festivalima poput Sandensa, Berlinala, Soluna, Niona...

Anja Ilić, apsolventkinja sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu i politička aktivistkinja, rođena je 1995. u Beogradu. Aktivizmom i političkim organizovanjem počela je da se bavi 2015. godine, otkad je članica revolucionarne socijalističke organizacije *Marks21*. Učestvovala je u različitim borbenim levičarskim inicijativama. Radila je kao dopisnica levo orijentisanih portala u regionu, a trenutno piše za bosanskohercegovački portal *Prometej*.

Zorana Antonijević je doktorirala na Rodnim studijama Univerziteta u Novom Sadu u oblasti urođnjavanja politika podrške porodici u kontekstu evropskih integracija u Srbiji. Od 2009. do 2021. godine radila je kao savetnica za rodnu ravnopravnost u Misiji OEBS-a. Pre toga radila je kao savetnica za rodnu ravnopravnost različitih međunarodnih organizacija i organizacija civilnog društva, kao i u javnoj upravi. Bila je prva savetnica za rodnu ravnopravnost u pokrajinskoj vladi i osnivačica i prva direktorka Zavoda za ravnopravnost polova Vlade Vojvodine. Uredila je nekoliko publikacija iz oblasti rodne ravnopravnosti u sektoru bezbednosti, rodno odgovornog budžetiranja i urođnjavanja. Radove je objavljivala u *Sociologiji*, *Temidi* i časopisu *Genero*. Oblasti njenog istraživanja su institucionalizacija feminističkih teorija i praksi, javne politike u oblasti staranja i bezbednosti,

kao i teorijske i praktične posledice urođnjavanja javnih politika u Srbiji i regionu. 183

Jovana Netković je rođena u Kraljevu. Završila je Fakultet za kulturu i medije, smer Odnosi sa javnošću na Megatrend univerzitetu. Radila je kao novinarka, u oblasti komunikacija, koordinirala događaje i projekte iz oblasti ženskih i ljudskih prava u NVO sektoru, radila je u VICE Srbija, *Liceulice* i drugim medijima, u Ministarstvu rada u Sektoru za rodnu ravnopravnost i antidiskriminaciju. Od 2017. godine članica je UNDP grupe Novinarke protiv nasilja nad ženama. Članica je *BeFema* od 2012. godine, a od 2019. godine tu je i zvanično zaposlena i radi pretežno u oblasti medijske produkcije. Zajedno sa kolegicom Milicom Batričević nagrađena je Medijskom nagradom za toleranciju, koju dodeljuje Misija OEBS-a u Srbiji i poverenica za zaštitu ravnopravnosti, za kratki dokumentarni film *Heroina iz kraja: Dragana Đapić*.

Selma Hadžihalilović je feministkinja i aktivistkinja sa preko 25 godina iskustva na unapređenju kvalitete života žena i djevojčica u Bosni i Hercegovini. U proteklih dvije decenije radila je na pitanjima prava na prigovor savjesti na obavezno služenje vojnog roka, prevencije trgovine ljudima u BiH, ženskoj političkoj participaciji i pitanjima nasilja nad ženama i djevojkama.

Suosnivačica je velikog broja ženskih organizacija u BiH. U svom radu se posebno posvećuje pitanjima društveno marginaliziranih žena poput samostalnih roditeljki, roditeljki djece sa invaliditetom, žena na selu, žena koje su preži-

vjele ratno nasilje. Zalaže se za uspostavu jedinstvenog alimentacionog fonda na nivou cijele BiH, usvajanju NULTE tolerancije na nasilje i diskriminaciju nad ženama i djevojčicama, i aktivno radi na promociji ženske perspektive u aktualnim društveno-političkim pitanjima. Redovno učestvuje na različitim javnim događajima poput konferencija, okruglih stolova i medijskih nastupa, gdje govori o perspektivama ženskih društveno marginalizovanih skupina u bosanskohercegovačkom kontekstu. Svojim esejima o položaju društveno marginaliziranih žena doprinosi BiH CEDAW Izvještajima u sjeni.

Poliglotkinja je, aktivno govori engleski, francuski i njemački jezik, uživa da putuje i da uči iz iskustava žena iz različitih dijelova svijeta. Vjeruje u cjeloživotno učenje, studirala je političke nauke, ženske studije, islamske nauke i rodno odgovorni turizam. Trenutno je na master studijama iz komunikologije.

Dobitnica je Nagrade za socijalnu pravdu 2016. Snow Clyde Social Justice Award – Centra za socijalnu pravdu Državnog univerziteta u Oklahomi (SAD).

Godine 2019. na poziv Vlade Republike Indije prisustvovala je najvećem duhovnom okupljanju na svijetu – Kumbh Mela 2019, održanom u državi Utar Pradesh na obalama rijeke Gang.

Jelena Memet rođena je 1978. godine. Kao feministkinja i dugogodišnja mirovna aktivistkinja u Srbiji i regionu, jedna je od osnivačica i predsednica Alternativnog centra za devojke od 2013. Više od

šesnaest godina bavi se osnaživanjem devojčica i 185
mladih žena u oblasti prevencije rodno zasnovanog
i digitalnog nasilja, mirovnih politika, digitalne
i integrisane bezbednosti. Jedna je od osnivačica
programa Feminističke prolećne škole za mlade žene
sa Kosova i iz Srbije koja se organizuje već punih
sedam godina s ciljem izgradnje mira, razbijanja
predrasuda i otvaranja dijaloga između mladih žena
sa Kosova i iz Srbije. Odnedavno se bavi i fi-
lantropijom s fokusom na podžavanje i osnaživanje
devojčica.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.621-055.2(497.6)

316.621-055.2(497.11)

316.776.33

ПОПОВ-Момчиновић, Златиборка, 1975-

Neprekidno traganje za smislom : žene i izgradnja mira u Bosni i Hercegovini i Srbiji / Zlatiborka Popov Momčinović i Adriana Zaharijević ; [translation Milan Marković]. - Beograd : Fondacija "Jelena Šantić", 2022 (Beograd : Alta Nova). - 187, 205 str. ; 20 cm

Nasl. str. prištampanog engl. prevoda: The never-ending quest for sense: women and peacebuilding in Bosnia and Herzegovina and Serbia / Zlatiborka Popov-Momčinović and Adriana Zaharijević. - Oba teksta štampana u međusobno obrnutim smerovima. - Tiraž 300. - Str. 7-10: Aktivističko nasleđe žena regiona Zapadnog Balkana / Irina Ljubić. - Str. 11-16: Svakodnevno prelaziti granice / Dubravka Stojanović. - Biografije sagovornica: str. 177-187. - Str. 157-160: Recenzija knjige / Jelena Vasiljević. - Str. 161-164: Recenzija knjige / Zorica Kuburić. - Str. 165-167: Recenzija knjige / Amila Ždralović. - Biografije autorki: str. 169-175.
- Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 147-154.

ISBN 978-86-81592-04-5

1. Захаријевић, Адриана, 1978- [аутор]

- а) Активизам -- Жене -- Босна и Херцеговина
- б) Активизам -- Жене -- Србија
- в) Масовни медији

COBISS.SR-ID 62957833

NEPREKIDNO TRAGANJE ZA SMISLOM: ŽENE I IZGRADNJA MIRA
U BOSNI I HERCEGOVINI I SRBIJI

Izdavač
Fondacija Jelena Šantić,
Vojvode Šupljikca 11a,
11000 Beograd, Srbija,
www.fjs.org.rs

Za izdavača
Ma Irina Ljubić

Uvodni tekst
Prof. dr Dubravka Stojanović

Autorke studije
*Prof. dr Zlatiborka
Popov-Momčinović
dr Adriana Zaharijević*

Recenzentkinje
*Prof. dr Amila Ždralović
Prof. dr Zorica Kuburić
dr Jelena Vasiljević*

Dizajn
Jana Oršolić

Lektura
Vesna Jevremović

Štampa:
Alta Nova,
Beograd

Primeraka:
300

ISBN
978-86-81592-04-5

Ovaj dokument je deo projekta „Aktivističko nasleđe - price žena iza konflikta i krize na Zapadnom Balkanu“, koji su finansijski podržali Balkanski fond za demokratiju, projekat Nemačkog Maršalovog fonda Sjedinjenih Država I Američka agencija za međunarodnu saradnju i razvoj (USAID). Mišljenja izražena u ovoj publikaciji ne predstavljaju nužno stavove Balkanskog fonda za demokratiju, Nemačkog Maršalovog fonda Sjedinjenih Država, USAID-a ili njihovih partnera.

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

B | T | D The Balkan Trust
for Democracy

A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

